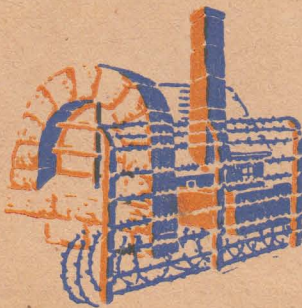

Михайло Бажанський

МОЗАЇКА
КВАДРІВ В'АЗНИЧНИХ

АШАФЕНБУРГ 1946

**ПРИСВЯЧУЮ:
НЕЗАБУТНЬОМУ
О. ОЛЬЖИЧУ.**

M. BAZANSKYJ

„REMEMBRANCE“
OF STAYING AT
CONCENTRATION — CAMP

Permitted by UNRRA team 119

Printed by Steinbeckdruck Aschaffenburg am Main.

МИХАЙЛО БАЖАНСЬКИЙ

МОЗАЇКА
КВАДРІВ
В'ЯЗНИЧНИХ

МАВ ТИ ХАМЕ, ЗОЛОТИЙ РІГ
ТЕПЕР ЗАЛИШИВСЯ ТОБІ —
ТІЛЬКИ — ШНУР.

Виспянський.

diasporiana.org.ua

1 9 4 6

ОБГОРТКА: ПРОФ. В. СІЧИНСЬКИЙ

БІБЛІОТЕКА ПОЛІТИЧНОГО В'ЯЗНЯ

ВИПУСК 1.

НАКЛАДОМ
ТОВАРИСТВА УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ

Вступ

На одному з проходів по львівських вулицях 1941 року, по моему довголітньому повороті з чужини, часто згадував я два будинки. На вулиці Казимирівській — в'язницю Бригітки і на вулиці Баторія — слідчу в'язницю. Бригітки розвалені, а на вулиці Баторія німецька адміністрація призначила цей будинок для мешканевого уряду.

З полегшенням зідхнув я 1941 року на вулицях Львова. Вдруге вже в цих будинках напевне не буду.

Так тільки щасливо проминули два роки.

Чергу свою таки мусів наступити. Хоч не на Баторія і не в Бригітки. Що ж?.. Вязниць багато в німецькій „Новій Європі”.

З цього шляху виникли ці сторінки.

★

Пишу не для ширення ненависти. *Sine ira et studio*. Пишу насамперед для тих, кому я завдячую ці етюди: для товаришів з в'язниці на Лонцького, Монтелюпіх та концентраційного табору в Бреці. Припертий до муру разом із людьми нашої крові і чужої, обіцянку дав, що коли вийду живим — напишу так, як воно було. Увіковічню пам'ятку по тих, що імени справжнього їх ніхто не знав.

★

Не вишукані слова, а прості, як просте було життя.

Молитви чи плачу тут не відчуєте. Бо одне й друге було далеке від тих людей, про яких іде тут мова. Хоч на устах їхніх чутно було якесь шепотіння слів незрозумілих, може й з молитовника чи з уст матерів вивчених. Вони були глухі й нечутні. Ці молитви, що лунали до неба, в ме-

лодії збираючись, і по темних кутках в'язничних келій вібували. Молитов тих ніхто не чув. Ні люди, ні Бог.

★

Тут я не хотів ні сатири, ні трагедії дати. Так само оминав комедії і драми. Коли хоч один із тих мотивів несподівано вкрався в мій настрій і звеличив дальші рядки своєю присутністю, заявляю: це сталося проти моєї волі. Простіть — я теж живу почуваннями, як і всі інші люди.

Я не поет і не хотів співати оди, епопеї чи вірші днів. Я не належу до письменників, що студіюють довго і докладно тло для твору. Я тут тільки хронолог, і як години і дні вибивали десь по вежах, так і літери мої записувалися в пам'ять, а то й на клаптиках пакункового паперу. Форму я не добирав по довгій надумі. Тому не шукайте тут, ніхто з вас, поезії на відпочинок чи шедедру мистецького. Сприймайте так, як мої товариші і я сприймали ці великі дні людського прожитого.

★

Можна це навіть не називати більш чи менш претенсійно. Ні шкiцями, ні етюдами. Не вишуканими словами, як не вишукані були методи гестапа. Це були звичайні, споконвіку існуючі — чи Полуботка, чи Кальнишевського часи, чи на турецьких галерах ночі безпомічні.

Проте це не був щоденник, на білих сторінках записаний, при столі з вазою квітів пахучих, в теплій кімнаті, книжками заваленій. При вікні з фіранками. Із самопочуттям вільної людини. Всього цього бракувало. Сіра келія, пакунковий папір, олівець завдовжки п'ять сантиметрів, пильно бережений перед оком есесмана. Обстановка куди суворіша. Лавка, жовта миска, кибель в куті келії, ґрати заржавілі й три причі, як вінди чи гойдалки для дітей на спортовому ґрищі.

Ці записки я беріг між речами, як скарб неоцінений, як єдиний спомин, що довго пригадуватиме мені велич життя людського. З острахом записаний в ті сірі дні, що приходили повільно, як ідуть роки.

★

Чому я так гарячково ловлю цю думку тут, в келії, бо знаю, що коли в'язень переступає поріг брами вхідної і чує перший легіт вільного вітру — він з кожною дальшою хвилиною стрясається, очищається з насілого намулу, і ті події набирають цілком іншого характеру.

★

Додаю, що ці етюди повстали в келіях; і я їх тоді записав на шматках пакункового паперу. Не робив я вставок при їхньому переписуванні, щоб вони з точністю передавали той час. Вони з точністю фотографа відзеркалюють радість, хвилювання чи комізм ситуацій, тугу безнадійну чи сум. Мое оточення і мене самого.

Цим я не хочу дати причинок до мартирології і тим збагатити сторінки плачів. Так само не збираюся дати саатири, метою якої є розвеселити читача. Хочу дати хронологію політичної комедії, ім'я якій — гітлерівський режим.

★

Пройдуть роки, і я може забуду концентраційний табір, як забувається все, що ми переживаємо. Заростуть ці часи шпоришем, і прийдуть години нового життя. Хіба тільки ці етюди нагадуватимуть про ці прекрасні часи.

Почалось...

Був чудовий морозний ранок у Львові. Ще спали, як автомат під'їхали до мене гестапівці. Звісно, сплячого виводити найкраще. Небагато їх. П'ять. Обступили кам'яницю, де я жив, і забрали багато писаного і друкованого майна, збираного довгими роками по Європі, не по тій новій, але ще старій Європі. І на вулиці Пелчинського довгими годинами протокол стали писати.

Довелося відвідати вулицю Лонцького, відому з найкращої німецької в'язниці в Генеральному Губернаторстві, як почали називати новий географічний твір. Келія п'ять. Для поодиноких. Терористів, щурів, мишей і всякої іншої тварини, що їй тут подостатком. Бо кому подбати про в'язницю, коли горить весь час під ногами у ведмедя вогонь і він не знає, на яку ступити.

Дивуюся з не абиякого комфорту. Кльозет вдома — не треба йти до сусідів і застудитися. Вода теж не далеко. Її тільки, кажуть, невареної пити не можна, бо відразу, як в казці, згинеш. Сінник теж не абиякий. Центральне ogrівання хоч куди. Прекрасна Генні, мішанець в рожевому светері, дитячими руками подала першу зупу. Дхне людським тілом, тухлим ячменем і ще дечим.

Вікно ген-високо, і перлистий, недіткнутий людською рукою сніг на деревляному підвищенні, що перешкодою для ока німо стирчить бовдуром, як ціле життя тут. А хіба ж це вікно?

В коридорі голоси — польська мова з жидівських уст. Бороняться перед смертю. Багато їх тут. Однакова доля і наша, і їхня. Тільки що вони краще вміють себе ряту-

вати, ніж ми. Кроки, гострі і тверді, молодих вахманів, що їхньою батьківщиною є Судети чи прикордоння чеське, Угорщина, Румунія, шлеські землі — все це перевертні-коньюнктурники.

Пісень не чути. Хіба єдина пісня тут вечірня молитва польських священиків, що ділять долю разом із нами. Сміху не чути. Тільки рухливі щурі виводять божевільні танки попід дошками в коридорі і по келіях. Підношу одну дошку, ліплю глиною зі стіни, цементую дрібною цеглою діри. Нічого не помагає. Щурі вискакують через кльозетну діру, ховаються мені до капелюха, ліпляться до шматка хліба, що половою визирає, вбігають через вікно і, як діти на вигоні, — герці свої бравурні улаштовують по келії. Все їхнє. Речі й простір.

Завжди найгіршими бувають перші в'язничні дні, що їх доводиться в келії пробути. Згодом звикає людина, як до того, що мусить бути. Що є неминучим. Як до відрізаної руки чи барви свого плаща.

Розглядаю келію. Скільки вже тут людей переді мною снувало свої мрії не скінчені ніколи! Деякі дали волю своїм думкам по стінах. Один присвятив багато уваги й терпеливості і орнаментами пречудними вималював хрест. Здається, чи не власною кров'ю. Він вірив, що, молячись до нього, вийде з цієї келії, збагачений новим досвідом. Шкода мені його, цього автора хреста, коли він розчарувався в цім святім символі. Може він навіть не мав змоги цієї келії покинути? Може й сконав тут, на цих мишами, продіравлених дошках?

Онде гасло польською мовою. Тверде й могутнє, як віра в Бога.

Розгощуюся, роблю крісло на мушлі, роздягаюся, монтую вішаки, щоб миші не розгризли плаща, стираю порохи з вікна. Так, як це личить старому в'язневі. Стаю власником цього помешкання. Келія стає моєю новою домівкою. Звикаю до предметів, що в ній є, до блощиць, що висиджують засідання, до бліх, що скачуть навіжено, до щурів, що

свистять, як льюкомотиви на станціях, до жида-старозаконника (так його називають старі в'язні) шефа кухні, що вміє варити з людського м'яса обід, і рятувати себе від того, що так ніжно звучить в людській термінології — смерть. Звикаю до Генні, светерика, і до всіх посмітюхів на коридорі. Навіть до вахманів і до всього того, що є в моєму близькому оточенні. Це ж прийдеться напевне довше тут пробути.

Пристосовую свої думки до келійних відносин. Вже в перший день я збираю монтаж до нового твору, що своїм демонізмом повинен бути глибшим за всі дотеперішні, бо ж тут краще і глибше прожите.

Виливаю ячмінну зупу з алюмінійової посудини, що має на собі більш десятка імен різних місцевостей на своїх тендітних стінках і стільки ж гучних імен в'язнів. Вона була в Зборові, в Житомирі, та й Дніпропетровськ вискочив з кутка боком і садовиться на дно. Скільки було вже переді мною таких, і скільки ще по мені вважатимуть її за свою дорогоцінну власність, бо й цього бракує у в'язницях Гестапа.

Посунулися дні за днями, що більше чи менше вгризалися в календар побуту.

Я полюбив свою келію число п'ять і обстановку в ній.

Січень 44.

Дюссельдорф не вимер...

Давним-давно, якогось там року — пробігло пресою гучне сенсаційне повідомлення, що в Дюссельдорфі з'явився нелюд. Часописи принесли цілі шпальти про його вчинки та зізнання жертв.

Хто принесе повідомлення про жертви, що були тут, у в'язниці на вулиці Лонцького? Чи цей Мартенс, що п'яний стріляє до вікна в'язничного, як тільки побачить на ньому в'язня?

Що там Дюссельдорф! Що там ваших десять Дюссельдорфів! З в'язницею на вулиці Лонцького немає порівняння.

Сиджу в келії на підлозі, бо іншого місця до сидження немає, і думаю про дюссельдорфську потвору. Даю хліб на келію смертників. Не можу їсти, а чимало вже зібралось, і в ньому миші і щурі повигризали свердлом майстерним ямки. В келії смертників багато. Вахман здивовано глянув на мене:

— Навіщо їм хліб?

Молоденький вахман з Устьчорної (Кенігсфельд), що його предки за Марії Терези скористали з гостинності Карпатської України, сьогодні віддячує тій самій крові. Він сплюнув неохайно, всміхнувся, як це навчилися робити всі молоді есеси...

— Вони й так завтра чи позавтра...

Зробив при цьому рухом руки, що не держала ніколи пістолета рух, — подібний до того, яким різники, підрізають вівцю чи корову.

★

Шаленим темпом тут змінюються люди.

Цієї ночі двома наворотами привозили нових. Коли їх не привозять?

Випитували про револьвери, летючки, помешкання, де мав жити провідник якоїсь там групи на ім'я Лісовий.

Вкладаю вухо в щілину між двері. Слухаю тиху розмову новоприбулих, що притулені майже до моїх дверей.

— Василю, пообтирай кров.

— Митре, не плач!

— Хлопці, я беру все на себе, а ви як вийдете — скажіть там, в моєму селі, що я їх всіх любив.

Мені вирости раптом Стефаникові живі образи перед очима. Хоч я їх ясно не бачу, одначе думаю, що це ті самі, як там, в нашому Русові чи Стаціві, чи під Снятинном. То Камінний Хрест виринає, то Басараби, то Максими із Синів, то герої із Землі. Яка широка Україна — вона має дуже багато Стефаникових типів.

Цілу ніч поліція вимовляла тільки ім'я Лісового.

★

В темниці, поруч моєї п'ятки, німкенья сидить. Перед кількома днями привели її. Цікаво, чому її не дали на перший поверх, де є ліжка і фольксдойчі, а сюди в підземелля, де тільки смертники, терористи та ми?

Раз я завважив її, коли викликали на переслухання. Через щілину в дверях, добре замасковану перед оком вахмайстрів, побачив я цю молоду віденку, що неказано тужила повернути до свого Пратеру та Грінцінгу.

Мусіла бути справді гарною.

В першу ніч її побуту в нас прийшов до неї в гості сам шарфюрер, що мав чергування на коридорі цієї ночі.

Через стіну і посудину важко було зрозуміти, що там діялося, але чутно було, що бій ішов завзятий.

Чулося тільки, що людські тіла кидалися від однієї стіни до другої, як м'ячі гумові відскакували, і знову та сама гра.

До дверей нісся безголосний стогін.

Що тут pomoже тобі, віденко прекрасна, крик і стогін? Щурі перекричать тебе, а люди звідси далеко, коли ще такі десь існують.

На другий день до її келії ввійшли вже два вахмани.

Двоє — то не один. Якийсь час в келії було тихо.

Вони були вдвох.

А по півночі, коли у в'язниці на Лонцького життя за-тихло, обидва вахмани відімкнули келію смертників і по од-ному впускали їх до темниці, де була прекрасна віденка Крегер.

Шістдесят чоловік!

Всі йшли.

Дехто з них був безвільний, довго корившись в'яз-ничній дисципліні, дехто йшов, бо здичавів під впливом середовища.

Тільки два священники, — ксьондз Сарна і другий, прізвища якого не чув ніколи за час мого побуту в під-валі — відмовилися. Вони обидва голосно, так, що було чути в моїй келії, під ударами побоїв молилися за гріх, що стався цього вечора.

Молода віденка Крегер ще того самого вечора віддала свою душу Богові.

★

Сьогодні припровадили родину жидів. Батька, матір і дочку.

Так треба догадуватися із ситуації.

Роздягнули донага, вивели на сніг. Мороз доходив цього люття вже великих ступенів.

Батькові наказали вахмани згвалтувати свою дочку.

Батько намагається, але цього не в силі зробити.

Як можна свою дочку от-так при жінці, на морозі, при свідках...

Жидівка допомагає своєму чоловікові при цьому так, як це тільки вміє жінка.

Вахмани обіцяли багато. Обіцяли дарувати їм всім життя, бо вони добре знають, що жидам німці смерть за-повіли. Ба що більше, обіцяли волю.

Кому не хочеться волі?

Дочка зігнулася, не так може з морозу, як тому, що вона ще молода, і рвучко й соромливо прикрила свою невинність; їй не більше як п'ятнадцять років.

Не виходив любовний сеанс батька з дочкою, помімо старанної допомоги жидівки, помімо вирваного волосся з довгих кіс дочки та матері, помімо скривавлених грудей обох жінок.

Експеримент ішов далі на превелику радість і сміх публіки з вахманів, що були близько тут, на площі, і тих, що приглядалися з поверхових вікон, де були поліційні пости. Чути було, як з тієї галерії театральної вторували оплески за оплесками. Що більше ударів, то більше й голосніше лунали оплески.

Що там Дюссельдорф! Здається, кожний німець, — це дюссельдорфська потвора!

А транс ішов далі.

Як можна таку нагоду скоро пропустити?

Ішов доти, доки тіла трьох жидів стали зовсім синіми і червоніли тільки довгими пругами власної крові або крові другого; з матері на дочці, чи батькова кров осіла на тілі дружини.

Це тривало доти, доки врешті уста, що так голосно завивали перед хвилинами, — вже не могли вимовити навіть єдиного слова про пощаду.

Бо вони вже не жили.

Дюссельдорф ще довго не вимре.

О, прекрасна земле, бо ти породила таких прекрасних синів! Можеш бути гордою за них. Вони склали іспит із Дюссельдорфу.

Лючень 44.

Симфонія звуків

„...треба посвятити найвище добро людині — незайманість тіла і свобідну волю — для вищого добра, загальнолюдського — для правди”.

Шимон Богдановіч — „Гріхи великого міста”.

Вгризалася вона, ця симфонія звуків, глибоко. Як ті ланцюги, що ними заковують транспорти і все женуть до Райху. В концентраційні табори.

На прохід нам виходити не можна. Бо на дверях якогось там вахманові захотілося крейдою написати: не можна виходити. Нікуди. Навіть до купелі, ба що більше, навіть на дезинфекцію.

Мій сусід Мартинець грає в шахи. Через руру каналізаційного кабля сигналізує із своїм сусідом і передає зроблені тяги. Через вікно говорити не можна — на дворі пост, через двері не можна, як не вахман, то Генні кішкою підлазить, щоб почути розмову.

Цілий місяць отак.

Лише згодом із цього підвалля перевели нас нагору, на другий поверх, і розмістили між в'язнями.

Мені припала келія 47, де прийшлося ввійти того дня тринадцятому.

Відкрилася різнорідна галерія нових бісів Достоевського і нових картин.

Не забуду польського священника Камінського, завзятого фанатика, що в костелі знайшли у нього револьвер.

Летіли на світ ґрипси. Переді мною вони не ховали цього. Єпископ підкупив гестапо. Випустили. Це й так можна.

Не забуду листування, що його провадив я з Аркадієм Любченком — аж доки його врешті вивели в невідоме...

Не забуду грузина, доктора Петрова із Саратова, що прийшов скривавлений так майстерно, як ідеальний образ ляльок. Не розбереш, де ніс, де шия, а де борода. А руки не існували. Кременний, як степовий дуб. Уста тільки відчинилися:

— Що, — каже, — вміли бити? Питали по-російськи, перекладали по-українськи, а били по-німецьки.

Пізніше огорнула його гарячка, і він опухав усе більше і більше. І надовго замовк.

Не забуду довгих розмов із людиною з-за хінського муру, розмов з майором большевицької армії Усачовим. Молодий, енергійний, уродливий, щирий приятель, 29-літній юнак, що любив влаштовувати в нашій келії шахові турніри. До часу, доки вахмани при одній ревізії їх не знайшли. Хороший чоловік. Не молиться він з нами, але стоячи шанує молитву.

Ніколи не забуду Івана Заторського, що перед кількома місяцями був у цій самій в'язниці помічним вахмайстром і допоміг утекти двом політичним в'язням Грицаєві і Старухові.

Не забуду „львовське дзєцко”, веселого Палюшка, в якого знайшли бомбу в грамофоні.

Не забуду старенького Карла Заборського, що рятував своє життя, як тільки міг, щоб не прийшлося загинути жидом. Чеська метрика з Петржвальду не допомогла йому. Не витримав переслухань. Одного дня вкинули його гестапаки до авта, до якого щодня летіло багато жертов, як горіхів. А що люди в Новій Європі мають більшу вартість за горіхи? Ми чули тільки через наше вікно, закрите щитом з намащених дощок, як з долини доносилися звуки безрадної симфонії:

- Я не жидівка, я полька!
- Я не жид, я німець з Австрії!
- Я американський громадянин!
- Пождіть, Америка відплатить вам за мене!
- Ви бузувіри!

Звідти лунав лемент безперервний. Зойк і крик. Всі знали вже, куди це авто вивозить людей. На Піскову гору за Львовом. Там уже два дні горять трупи...

Ця симфонія звуків вгризалася в сутінь келійну, в думки людські. Вона ніколи не зблідне.

Виведуть людину. Досі вона була нею. Короткий шум і крик. За хвилину тихо, як у гробі.

Потім відчинить ключник двері, прийде підпитий шарфюрер в супроводі вахмана та жидівських посмітюхів — винесуть спадок по в'язневі. Речі і миску. Обов'язково миску, бо це не сміє в Німеччині пропасти.

*

Могутня симфонія звуків лунає тут довго-довго. Модулюється дедалі в своєрідну мелодію Дантового пекла, що вже три роки перенесло свою дію на вулицю Лонцького.

Хай говорить статистика наочними цифрами. Вона не заводить ніколи, навіть тоді, коли диктує поет.

1941 року загинуло з тифу 800 в'язнів.

1942 року загинуло з тифу та інших хвороб 2685 душ. З них близько 80 дітей!

Зате в 1943, коли було найбільше в'язнів, як рахують дуже обережні, — загинуло 8 тисяч, а деякі кажуть, що далеко більше.

Про 1944 рік важко говорити, бо того року гігієнічні обставини покращали, так що епідемії майже не було.

Вони й не могли бути! Десятки — на розстріл. Сотні — заковані ланцюгами — в Райх відходили. Кому було вмирати?

Тут не подано закатованих, повішених, розстріляних та вивезених на явну смерть.

*

Аж до морозного дня тривала ця симфонія, до березневого дня. Коли німці покидали українські землі, які вони так неказано любили. Тоді, як бої вже йшли біля Бродів та Ходорова. Тоді львівське гестапо запакувало й нас до вагону і повезло Гітлерові в подарунок.

Потяг мчав у далину.

Може мали вони, ці ідеологи Нової Європи, свою ціль в тому. Чи просто було це германське безглуздя, якого багато натворено по світі.

До кожного з нас по одному шарфюрерові. Один конвоїр — один в'язень.

До Кракова!

На Монтелюпіх — знайшли затишний притулок.

Хто не знає з вас в'язницю на Монтелюпіх?

Ще мало нам Львова, ще Краків нам треба побачити.

Ба! Ще мало Кракова.

Потяг безумно мчав далі на захід, як навіжений. Тржебіня, Мисловице, Катовице, Гляйвіц, Гайдебрек, Оппельн, Бреслав і — Франкфурт над Одрою.

Ще Франкфурт над Одрою, щоб симфонія мала своє бравурне закінчення.

Ця прекрасна симфонія.

Як важко забути тебе...

Лючень—березень 1944.

Дієта

Витревать, витревать брате...
О. Стефанович.

В добрі, передвоєнні часи, коли було багато шинки й прерізних інших м'ясив, у багатих родинах виникали хвороби. Лікарі приписували дієту.

Не знаю чому, без всяких рецептів, що попереджають лікування, від першого дня нашого побуту в Бреці я одержав дієтну їжу. Отак, просто без нічого, не питали мене, чи я нагодою не хворий на потовщення чи яку іншу хворобу багатих людей. Просто в перший день, для вступу, есеси привітали тарілкою вівсяної зупи, якої пізніше вже ніколи не було. Правда, фельдшер оглянув нас. Язик, зуби, ноги і пальці, як коневі чи корові на торзі. Виявив дике задоволення. Це з мене. Що я ще годен витревати чимало дієтних днів у Бреці.

Вони почалися. Дієта рано, в обід і ввечері.

Дієта — це лікування для гладких, лінивих, засиджених людських тіл.

Дійсно — це надзвичайно успішне лікування. Досить глянути на тих, що вже лікуються тут кілька тижнів. Переглядаю їхні обличчя, запітнілі брудні тіла і визнаю, що дієтної дози справді вистачає, щоб не вмерти, а вилікувати всі хвороби, які людина мала перед арештом і будь-коли в житті.

Бліді скелети роблять променад по площі і наочно мені показують себе в усіх проявах.

★

Входжу до келії п'ять. Однаково дванадцять, як у Львові в тій 47-ій. І ніби я мав бути зайвим у цьому товаристві. Тринадцятий.

Мене не покидає думка про діету.

Лікарі зі свого наукового становища радо приписують діету. Вона прискорює лікування. Не збільшує ніяких неморальних хотінь і робить з людини овечку. Тому за це вхопилися жінки всього світу, вони часто посилають своїх чоловіків до таких курортів на лікування. Це цілком зрозуміло.

Навіщо ж одначе мене посадили на діету? Я ані хворий, ні жінки в мене немає...

Ходжу з цим невідступним питанням і роблю перші кроки. Ніхто мені в келії не дає на це відповіді, і я вдруге не пробую питати голосно, бо голосно про такі речі високої вартости запитувати не слід, і тут заборонено говорити.

Зживаюся з новим оточенням, далеко іншим, ніж у Львові. Вивчаю концентраційний табір у Бреці. Невеличкий — проте далеко гірший за Саксенгавзен, за Мавтгавзен та Бухенвальд. Так говорять в'язні, бо не молоде їхнє прожите. Нераз завважити можна на неодному обличчі в'язня безмежно радісний усміх, коли він вже підписав наказ про його транспорт — до серця „Ваймарської республіки”, в рідні сторони німецького генія — Гете — Бухенвальду.

Такий то вже наш Брець солодкий, що його так радо хотять „бухенвальдці” покинути.

Не дивно, що й назва його до біса чудернацька: Ер-вайтертес поліцайгефенгніс, та ще до того завжди додається: Ерцігунгслягер.

Цей наш рай на землі.

27. III. 44.

Галерія

В такій великій келії, в якій я оце зараз ловлю свої думки, ви неначе розгортаєте велику ілюстровану книжку пригод своєрідного Робінзона або Жюль Верна чи дорогу через джунглі шукаєте. Всисаєте спрагло не завжди шліфовані і не вибрані слова поодиноких людей і творите собі свої образи. Бож правди про себе ще ніхто не сказав. Її немає. Вона завжди захищена. Але можна її знайти. Вперто шукаю її і перегортаю сторінку по сторінці, дякуючи Всевишньому, що мені це дозволив.

Хоч ви знайдетеся в Неаполі, в місті, про яке казали знаючі люди:

— Неаполь побачити і вмерти!

Хоч ви знайдетеся в Йосемітів долині й станете дивуватися з товстих тисячолітніх дерев, чи хоч би на Борнео, чи в країні зулусів і кафрів — все це не в кожного з нас витворить однакові почування.

Почування в напрямі мистецького сприймання приходять у відношенні до багатьох різних елементів, що попереджають вислів і подив. Резюме наших відчуттів.

Усі ці багаті в мільйонні складники з життя складаються, — творять життя.

Берете ви в'язниці — Лонцького, Монтелюпіх і Бреґ. Різні почування. Берете ви навіть в'язнів хоч би однієї тільки з цих в'язниць — знаходите прекрасну галерію моделей, хоч сідай і малюй, побутово, експресіоністично, реалістично, символістично й сюрреалістично. Тут не бракне чогось і для еквілібристики кубізму і футуризму. Ба ще більше, тут валяються по бетонних долівках навіть боже-

вільні, побиті, скривавлені й з симптомами майбутнього божевілля. Тут чорні песимісти, тут не абиякі фантасти з оптимістами рей заводять, тут сангвініки, меланхоліки, тут різні інші типи, яких пізнати по рухах рук, по тому чи іншому усміхові. По ознаках, що виразно характеризують в'язнів. Надзвичайно цікава будова конгломерату типів з усіх усюдів півкулі земної. Представники багатьох народів.

Сидите в келії і дивитесь з одного кутка в три інші. Неписаною мовою читаєте обличчя, ці почування, що маленькими брилками складаються в одне велике, що життям зветься.

Довкола шум і гамір. Голос вахмайстра Крафта пронизливо дзвенить в коридорі. На піщаному подвір'ї дольмечери улаштували перегони.

До вікон добирається березневий мороз, осідає у просторій келії бетонною долівкою і морозить тіло. Накидаю плащ і криючись переглядаю кілька старих журналів, що декорують келію.

При цьому нишком аналізую галерію. Наперед по одягу. Він не цікавий, бож і одягом назвати це не можна. Далі обличчя, виголоднілі, як у гончаків. Очі. Про які ж очі може бути тут мова? Здається, ці люди давно вже не мають очей. Вони ж і не бачать добре. Пригляньтесь, як тільки вони ідять. Вони розбирають, що таке кидають у свій шлунок? А в кого є ті очі, перли Божі, то вони надзвичайно хитрими мусіли бути. Гангрена вгризлася. Має ще очі цей і отой що за донощиттво на свого товариша з келії піднісся на щабель шляхти в'язничної. Він має додатковий шматок хліба. З кожного обличчя визирає злочин. Коли хтось не був злочинцем, тут його зробили таким. В різному розумінні й з різними ремарками суспільства, обичаїв, звичаїв, партій чи націй. Залежно від того, як каструє його певний карний кодекс даної епохи чи даного віку.

Але один злочин є завжди злочином, хоч би не три Йосифи, але десять панувало на цій території. Злочин на

людині. Щойно тут вам видається, і ви впевнюєтеся в тому, що людство, доки житиме, купатиметься завжди в гангрени злочину. Тут не є на перешкоді ні вік, ні стать, інтелігенція, чи релігія. Якась дивна невблаганна жадова не літи рівною лінією жевріє в людини від уродження. Споконвіку уже це нам, людям, дане.

Від Єви й Адама.

Знову повертаю до віковічного, до ніколи не розв'язаного, — як багато ще інших проблем в житті, у фізиці, у вселенній, — до проблеми життя. Тут саме і є час на це.

Голос каліфактора Макса Павля, старого комуністичного діяча, що вже чотири роки їв зупу у Саксенгавзені, перериває мої думки.

★

Так життя писало свої години в таборі на Бреці.

Бігли за днями ночі. Далі тижні та місяці перегонювали один одного.

А галерія написаних портретів стояла перед очима.

Вона й в майбутньому напевне буде виринати у своїх первісних шатах кримінальної романтики.

Ця галерія написаних портретів.

28. III. 44.

Без назви

В епідемічному бараку...

Що? Хто це колись написав? Що? Життя, виявляється, вже торкалося подібних сцен?

Не так сам сюжет, як назва приводить мене до аналогій. Гангрена, зараза, епідемія, лайка безмірна, биття і ця бруква. Такі сили прибивають людину. Може ще більше прибивають до звіриної отупілості та резигнації як, власне кажучи, самі побої чи арешт.

Тільки вистачить поглянути на скелети, що туляться до шибок у кранкенштубі.

Чогось мені Підмогильний пригадався. Епідемічний барак порівнюю. Шкода, що я не можу Підмогильного переконати, що ще існує на світі глибше, ніж те, що його поетична уява змалювала.

Опісля чогось завзято шукаю українського слова на означення бараку. Чи старе слово „кошари” не гідне уваги письменника?

Підмогильний сказав своє тривке слово, і двадцять років віддалі ніби в забуття розпливлося. Ніби ті самі часи, тільки календар усе зривався нервовими руками в нервові дні двадцятих, тридцятих і сорокових. Гей-гей, українська література, яка ж вона пребагата на порівняння демонічного моменту! Скільки мартирологій і плачу вона дала!

Стефаник, Черемшина...

Наші Гамсуни.

А я сиджу тут і боксую Підмогильного. Хочу глядіти іншими очима.

Чи вдасться мені?

В таборі йде заміна торгівля. Пляга таборова. Сто рожа немилосердно б'є. Відбирає. Дольмечери собі б'ють Підвішують за ноги шнурами на цілу ніч. Нічого не помагає.

В'язні, ті щасливі, що виходять поза табір на роботу — в „таборіві команди” за таборовою термінологією — торгують далі безперервно. Виносять на світ сорочки, черевики, частини одягу і там міняють чи продають іншим спів'язням чи німцям, доглядачам на роботах у Швібусі, у фабриці гуми, у Стенчі, Сіоні, Бреці, Льоговіц, Муштені та в цілій околиці по шпиталях, між селянами — куди тільки їх завезуть на роботу.

Вечором приносять тютюн та хліб. Дві найконечніші речі.

З мого вікна видно, як на порогах біля дверей дерев'яних бараків вистояють професійні купці і торгують з келіями, з тими в'язнями, що не мають такого щастя піти на роботу. Хоч на вікнах сітки з доброго дроту: здавалося б торгівля неможлива. Вона проте йде далі. Тільки ціна стає вищою. Адміністрація хотіла для в'язня добра. Дала сітку на вікна. Що в'язневі? Він за три цигарки сорочку віддає. А один таки вголос, щиро признається:

— Слушай, Ванька! Паследніі туфлі аддам за табак!

Хитрий купець, що на „світі” теж цим ділом успішно займався, повільно обернув своє потовщене вже від цього ремесла тіло і таку ж саму обстрижену голову до сітки, звідкіля чути було прохаючий голос. Уста купця хвилясто скривилися з невеличкою домішкою кримінальної іронії, хвилину він ніби щось подумав в своїй голові, опісля заглянув ще раз з неменшим від попереднього призиством, так як дивиться гордий пан у фраку на жебрака, і його очі знову хитро і злорадісно заіскрились дивним вогнем.

Вони обидва — „догодилися”.

Вечором за зовсім нові „туфлі” в'язень дістане трохи тютюну, перемішаного з листям якоїсь іншої рослини, і все

буде готове. Що потім кілька день підряд з вікна чути буде ядерну лайку — на це зважати ніхто не буде.

Що і хто хитрому купцеві тут зробить?..

Він має допомогу дольмечерів!

★

Капітан пробіг по таборі.

Руки трагічно заломив:

— Чи можете собі уявити? Мають тут усе, помешкання, їжу, світло, одяг, але, як навіжені, тікають. Кожний день з роботи повернеться команда без одного або й двох. Скажіть мені, чого їм тут бракує? І ніякого страху в тих людей немає. Кожний знає, що як його приведуть вдруге до табору, насамперед дольмечери гумовими палками зіб'ють тіло на капусту, а фрізер хрест вистреже на голові. Символ посміху.

Не відповідаю капітанові.

Він цього й так не зрозуміє ніколи.

Що людям хрест, хай до біса буде тих знаків. Туга за волею сильніша за гумові палки, перестороги і хрести на голові.

★

Йду далі, геометричну еліпсу чи нерівномірне коло роблячи ногами, і біжу, хоч далеко тут зайти не можна. Мовчу. Дивлюся в невиразне і тупе та рівночасно надзвичайно ехидне лице капітана. Своє думаю.

— Тупій, пруській голові моє вияснення буде завжди незрозумілим...

1. квітня 44.

Бранденбургіє!

Вивчаю завзято околицю, життя-буття.

Читаю, що тільки можна дістати. Є ще багато звинних людей на світі. Їх не забракло й тут.

Ріхард Геншель насолоджується великодним пакунком, що дістав його від своєї дочки.

Німці Великдень святкують.

А простором незорим несеться і їхня молитва до їхнього Бога, німецького Бога. Може вислухає...

В етер лине і наша. Молитва це чи проклін?

О, Бранденбургіє, країно соснових лісків, таборів робочих, примусових та яких ви там хочете. Як цілий оцей третій Райх проклятий. Країно брукви та цукрового буряка. Країно прерізних салатів та шпінатів, що твоїм піском посолені подаються у всіх видах у нашій кухні, що потребувала б альхемічної аналізи. Країно воїнів пруських часів, розбишак та авантурників. Країно селян твердих і нерозумних, як глей над потоками. Країно жінок, серед яких є багато однакових, як у всьому світі.

Ех, Бранденбургіє, я згадуватиму тебе довго-довго.

Не раз, коли довгими осінніми чи зимовими вечорами зійдуться в мене гості, я напевне розказуватиму про Бранденбургію, про міста, що прорізали долини бранденбурзькі, про людей, що далися намовити хворій людині й повторяли маячення в унісон. Не забуду ці малюнки буття, що втовкмачили мені в мою пам'ять силою обставин мої спів'язні — Гифнери, Пфори, Геншелі, Сегалі, Штефани, Цахови та інші, що ділили зі мною ці дні солодкого голоду, дні мого побуту в брєцькому концентраційному таборі.

Бранденбургіє кохана! Ти залишиш в мене на все життя відбиток цих келій, киблів, проходу, сторожів на вежі, що виділи, як крила на подільських вітряках, і колючого дроту довкола таборової площі.

Колись ці образки затратять свою сирість і драстичність. Щойно тоді напевне вони стануть придатні на солодкий десерт для гостей, де переважатимуть жінки. Однаково ж і тоді вони вірною ненавистю писатимуть свій божественний псалом.

О, Бранденбургіє! Країно пісень без серця, без струни чуття. Країно полян порожніх та кіферів.

Я разом з іншими тисячами скелетів, що пройшли твоїм чистилищем і бігають на чотирьох, тут, на піщаній площі, проклинаю тебе!

Водночас вітаю привітом палким, але, — бачити вдруге я тебе ніяк не хочу!

Не можу!

Остерн, 9. 4. 44.

Великдень у Бреці

Береза проти мого вікна, що ховається між трьома іншими в сосновому гаю — вже розпукується і от-от пустить зелені пучки і крикне світові в'язничному гучну мову весни. На очах розвивається.

Дідич Геншель Ріхард, з Альт Бляен, села біля старовинного містечка Кістрін, сьогодні знову з диким цмоканням з'їдає мащений хліб з маслом та обкладає шинкою. Робить це без жадної великої філософії. От-так собі лівою рукою накладає і їсть. А я дивлюся. Що ж мені іншого залишилося робити? При тому він говорить. Вже втретє твердить нам всім, що йому ця їжа в такому вигляді надзвичайно смакує. Хвалить свою дочку Гільдегарду, що вміє добре господарити. Син десь там в Альбанії на фронті, а вона сама з трьома польськими полоненими, приділеними як живо-мертвий інвентар, — керує маєтком.

16 квітня. Неділя.

Що ж тобі, що сьогодні неділя і що на світі люди українські Великдень святкують? Чи один вже був і чи ще один буде. Дідич Геншель, він цього не знає.

— От бувають люди суворі, нечутні, як дерево, що до його біб не чіпляється.

Саме сьогодні, як ніколи в житті дотепер, пригадалися слова одного вченого:

— Помагати це злочин.

Чи дійсно? Людська вдячність повинна бути безгранична. Та ба.

Дідич Геншель Ріхард, власник кілька сотень моргового поля з Альт Бляен біля старовинного міста Кістрін

в якому в середньовіччя пройдисвіти обдурювали самого володаря, що зроблять йому з піску золото, яким виллють сходи до його палацу — він не розумів цієї істини, хоч років було йому до шістдесяти і сибірську гостинність пізнав у першій Світовій Війні.

А Сеґаль Вернер, симпатичний юнак, вирішує цю проблему інакше. Він нервово читає кримінальний роман, що їх перед війною за 30 пфенігів можна було набути в кожному кіоску і вагонами цілими закупити в більших паперових магазинах. Він не звертає на ситуацію великої уваги. Неодмінно хоче досягти успіху в житті. Розпитує про голодівку Ганді. Цікавиться Дегрелем, провідником рексистів, Квіслінгом в Норвегії, Герінговою дружиною із Швеції, німецьким солов'єм Ерною Зак. Йому кінчається щойно 22-ий рік, але він завзято і пильно вкладає в свою голову, може не цілком систематично, універсальні знання, що є на землі. Батько його прийшов до Фіцу із Бобруйська як полонений російської армії і тут, знаючи німецьку мову, став дольмечером. Звісно, вони мали волю і ходили по місті. Так і запізнав там німкеню. Його мати вийшла за його батька заміж під умовою, що він, Ісаак Сеґаль, прийме віру її батьків. Так і сталося. Син був вихований по-німецькому. Як же ж інакше й міг бути вихований? Хотів оженитися у Швібусі, де працював у молочарні шофером, теж з німкенєю, що носила зовсім не німецьке прізвище, Гільдою Пйонтек. Закон заборонив! І — у в'язницю.

Два характерні типи. Мольєрівський скупар, що з насолодою дошкулює голодному, і добродушний юнак, що хотів би допомогти. Що тут важливіше: расовий повнокровний арієць, дідич з Альт Бляєн чи бідний мішанець, що за гітлерівського режиму не смів кінчати гімназію?

З такими думками із цими двома співмешканцями я прожив Великдень.

*

Як вони тільки вийшли на прохід, бо нас тут знову не випускають, ключник Крафт замкнув двері до коридору.

З келії 7 приємний голос директора Бігуна затягнув „Христос Воскрес”, а його сусід Костик, той симпатичний Костик, піддержав. Далі з усіх келій, де сиділи мої товариші, доповнилася церковна мелодія, що напевне в цей час і в Україні в декотрих церквах лунає.

Муровані стіни, ґрати і подвійні двері не були для нас жадною перешкодою. Дух і почування — дві сили, що еднають і зближують. І навіть суворий філософ доктор Вассіян, що мовчки сидів цілими днями, не міг всидіти під час цього великого привіту.

— Воістину! — гукнув до своїх дверей.

Ми вітали український Великдень у концентраційному таборі. Урочисто, як велить закон.

★

Великдень на Бреці — як інші дні. Проте він не тільки у в'язниці, але й на волі буває відзначений глибше. Не тільки самі звичаї і вірування, але й правда про Воскресіння стає могутнішою і підсилює дух до зустрічі з дійсністю.

А дні йшли далі.

Одна хвилина поєднувала міцно у собі віки і цілу проблематику вічності. А люди вмирили, не зважаючи на календарні великі свята, не зважаючи на життєві таємниці — несли той тягар прекрасної мелодії в'язничних днів — у глибину. Все глибше і глибше. Без повороту...

16. 4. 44.

Капітан

„Нема неба, нема! Єсть боротьба!”
М. Хвильовий.

Ні, прошу собі не уявляти, що ця дія відбувається на бурхливих хвилях Атлантику чи на „спокійному” Тихому Океані. Тут не видно ні корабля, ні палуби, ні бортів, ні мачт, ні вітрил чи завзятих лоцманів.

Це враження по перших двох тижнях мого побуту в Бреці.

Морозом дихає з-поза бараків.

Голоси, то притишені, то піднесені — залежно від настрою і можливостей — підносяться разом із парою людської маси, сірої і буденної, що працює безнастанно в двох штабах над солом'яними виробами для членів родин есесів та упривілейованих урядників нашого табору.

На другому боці, в новозбудованій просторій штабі, чистять брукву під доглядом дольмечерів, бо люди і сиру їдять та за одяг продають. Давляться, бо кожний хоче більший шматок з'їсти. Тому дольмечери стережуть пильно.

Знаю вже з вигляду кількох вахманів, урядників, дольмечерів та більшу частину в'язнів.

Мій ключник Крафт зайшов до кімнати німецьких жінок. Загрітися. Йому сумно зі мною одним на морозі. Він погладив Аннелізу, Мері та Ельфріду з дивними очима і лицем без усміху. А хто ж не любить жінок?

Згідним поглядом скоса кинув на молоденьку Анні, що в неї вже від приходу чогось руки і ноги тремтять. Так її вже привезли. У Швібусі познайомилася з поляком. Що

молодим людям расовий закон? Чи вони були ознайомлені з нюрнберзькими приписами? Молодь не любить перешкод!

Тут прийдеться спокутувати своє невігластво.

Бігаю у вічному колі, доганяючи вчорашній день, і очі все у вікнах. Може ще знайоме обличчя вирине.

Вийшов капітан. Я його вже знав. Вперше він виїхав на ровері нас сердечно привітати тоді, в неділю, коли ми тільки у цей рай приїхали. Симпатичний, завжди усміхнений. Потішає в'язнів. Вміє:

— Ти довго не будеш в концентраційному таборі. За два-три тижні ти вийдеш. Найдовше посидиш тут місяць і знову підеш на волю.

І знову вітром по табору шугає.

В'язні вірили йому. Він так переконливо говорив.

Підійшов до мене.

Простягнув руку. Це щоб довір'я більшого зискати. Розгорнув свою шинелю, блиснув грудьми, повними, в довжину і ширину завішаними відзнаками. Прекрасний комік зі сцени. Мені пригадалося чорногірське село, як парубки, йдучи з відпусту чи з ярмарку, трошки підхмелені, пісень співали сороміцьких. А повні груди завішані різними кольоровими бляшками.

— Як мається?

— Дякую. У Львові було краще. Ваш почесний арешт трошки дошкуляє, розминаючись з назвою. Дієта, звичайно, завелика для мене.

Всміхається значуще. Єхидно, як гадина. Показує лисину з-під моряцької шапки. Це, щоб набути часу на відповідь. Про Америку говорить. Він там був. До Туреччини по географію заглядає. Щойно тепер я запримітив, що й турецький півмісяць черлениться на його правій полі сурдута. При тому очі його говорять досить багато. Може й дійсно в них є дещо моряцького. З тих багатих пригод піратських та одчайдушних боїв із бурунами. Може й тривоги колишньої в них залишилося ще в тінівках жарких...

Що це йому допоможе? Коли він ніщо інше, як звичайний есесівський горлоріз.

Кличуть його.

Без нього табору не можна уявити. Він і до комина загляне. Чи часом діру в'язні вже не приготували, щоб вискочити на волю. Він і дольмечерів вибирає. Це ж його ідея мати око всюди в таборі. Капітан робочу команду встановлює. Біля кожного десятого в'язня донощик. Капітан в дні приймання нових в очі кожному загляне. Чи не знайде щось там свого. До інших концентраційних таборів розсилає. До кранкенштуби загляне, чи котрийсь не вдавився з добробуту. Чи котрийсь не повісився. Чи тіло чиє ще не зовсім розклатося. Капітан — це око табору, це око гараздів в'язничних.

Кажу, хоч немає тут корабля, але свого капітана маємо.

Дивлюся йому вслід, як рухлива постать швидкими й енергійними кроками прямує до канцелярій.

Кажуть про нього, що він не любив давати себе підлачувати нікому — тільки жидам.

Капітан — це око табору.

Скільки добра може зробити для людства отут одна добра, із широким серцем на правому місці людина?

Може вирівнати ті нерівності, що багато дістають при народженні, може направити ті заломання, що багато дістають при поганому вихованні.

Людина з серцем в руках може творити тут чуда. Лікарем може бути, бо лікарем тут тільки колишній слюсар із Швібусу.

Хоч ми не на морі й не на палубі, але капітана свого маємо. Він має ще інші назви. Суддею називають його. Деякі прокурором. Директором і навіть заступником коменданта табору.

Правдивого прізвища його ніхто не знав.

Оце вам вірна фотографія одного з передових персонажів нашої дійсности.

Квітень 44.

Дольмечери

Їх — не поважається.

Їм — платиться...

Бісмарк.

Вже в перші дні нашого побуту в Бреці можна було запримітити таку відповідальну функцію, як функція дольмечера. Переходити над цим до денного порядку ніяк не можна.

В перекладі на українську мову і на всі інші воно має гуманний вислів і звучить науковістю чи хоча б паперами. Тут воно стало символом найкращої профанації, яка тільки коли була в історії.

І чи був то Будак, Владик I, чи Владик II, чи Владик III і чи був то Юрек, Отто, Новак, чи Лео, і чи був то чех, росіянин, голляндець чи поляк, — кожний з них уже мусів показати якусь прекрасну ціху, що її адміністрація табору uznавала за досконалу. Тому такого призначувано на почесну функцію — бути дольмечером.

Помилявся б хтось, що ця людина мусіла висуватися спеціальним знанням німецької мови. Ніколи! Вона єдину здібність мусіла мати. Служити вірно і вміти жонглювати гумовою паличкою та слідкувати за в'язнями і про все це доносити начальству.

Була це каста панів над хлібом і людьми. З берлом в руках він мав походжати від рана до вечора й організувати все, що стає у военний час важливим. Тютюн, хліб і одяг. Ніхто не глядів, щоб дольмечер відповідав своєму покликанню.

За цілий час мого побуту ніхто з них не був сталим. Вони мінялися. Дивно, що у всіх, хто перебули до кінця (були й такі, що їх давали „за кару” на команду або до карцеру), очі й рухи їхніх рук були так зжиті, що ставали ніби посестрою. Гармонійно вміли працювати.

★

Кому прийдеться писати історію Брецу, цього „раю”, майстерно обведеного колючим дротом, той не може оминати виконаної тут ролі дольмечерів. Вона була найважливішою. Важливіша за всі канцелярійні сили, що сиділи за паперами та машинами.

Слово дольмечер звучало цілий робочий день у всіх відмінках і відповідно цінилося до виконності. „Виконність” не завжди була однакова.

Один бив більше, бо душа наскрізь просякнута вже була ненавистю до людини взагалі. Інший знов бив, бо хотів прислужитися есесам і злагіднити свою кару. Знов ще інший бив, щоб видістати від в'язнів „добич”.

Такого дольмечера, щоб не бив — не було!

Квітень 44.

Вечір на Бреці

В'язні, як тільки повернуть після цілоденної праці й дістануть вечерю, ідуть на півгодинну муштру: як звичайно, улаштовують дикі перегони по піску, рачкування та інші проби гімнастичного порядку, щоб кості не засиділися. Це все для здоров'я людей. Так уже встановив Гімлер, цей опікун світу. Потім вечірній апель. Перевірка — і в табір надходить вечір. Справжній вечір із своїм правом.

Усі ці пункти мають на меті максимально принизити людську гідність.

Щойно коли дольмечери зачиняють вікна дерев'яними віконницями й залізними дрючками закріплять засуви, в'язні з полекшенням зідхають, вірячи, що цю ніч ще проживуть. На дворі стає спокійно. Лише кілька дольмечерських лайок несеться в повітрі. Це звертання до тих, що ще не погасили стігла або дозволили собі голосніше подискутувати.

Де-не-де кілька голосів починають стару в'язничну пісню, яку я чув давним-давно:

„Двунаста годзіна вибіла на мейскім зеґарже,
А пільнік ґенткі як вонж, а вензень пілі і марже —
Он відзі вольносьць за мглов”...

Пісня модулюється, вилітає з щілин у віконницях на піщану площу й осідає в близькому ліску та на траві. А з жіночих штурб домішуються масні лайки, нудотно довгі. Згодом і там втихають крики, і врешті ллється однозгідно пісня, де ще альти й сопрана не цілком втратили свій жіночий чар і романтичність.

Тут відчувається вправна рука диригентки Анні Ляйдіґ, німкені, матері двох польських дітей. З Форсту.

Настрій з піснею підноситься так, що навіть засуджена на довгі роки Аннеліза долучається з своїм сопраном, допомагаючи тому, щоб мелодія вийшла могутнішою і кращою. Вони знають, що їхня пісня — це привіт мужчинам, що сидять в арешті. Це не тільки привіт, це рівночасно й розрада їхнім коханим, які теж тут. Бо закон — законом. Расовий закон. Могутній закон у Німеччині, що хоронити збирається німецьку жінку як рабиню не своїх почувань і не своїх думок.

Експеримент німецьких вчених і дослідників.

★

Комічні експерименти. Один кращий за другий. Саме сьогодні новоприбулі принесли газету, що виходить у Швібусі „Швібусер унд Ціліхавер Крайсцайтунг”. І тут новий експеримент. Вже щодо нас.

Читаємо нове оголошення, що робітники українські, російські та білоруські носитимуть в майбутньому свої національні відзнаки. Дотепер носили тільки поляки букву П. Кожний діставав п'ять штук цього П для кожної частини одягу. Фіолетовожовта комбінація. Робітники зі східніх українських земель носили, як інші, — напис „Ост”.

Не іронія?!

★

Вечір на Бреці проходить спокійно. Хіба десь хворий стогне або прорізує мертву тишину плач жінки. Ніч прикриває всі ці нерівності, і люди лягають спати, переносяться в снах до своїх: батьків, дітей, дружин та коханих.

Хоч ві сні — коли в дійсності не можна.

1. 5. 44.

К у р и

Може хто подумає, що я писатиму про курячі фарми чи про годівлю курей взагалі. Нічого подібного. Це йде мова про кури в концентраційному таборі.

Так, вони ходять собі вільно по всій таборовій площі. Збирають їжу й не розуміють ніяк, що тут дивовижного коїться. Що їм, що по цій саме піщаній площі поряд з ними дольмечер жене кілком, з якого тріски летять, якогось там бельгійця чи калмика? Навіть прекрасний пишнobarвний італійський когут не звертає найменшої уваги на свого сусіда, що теж може походить з Апулії чи Каллябрії, бо Мусоліні вже не вождь їхній, а Бадольйо вже іншу пісню заспівав.

Американські кури, що так бундючно несуть голови догори, не протестують проти цієї братовбивчої війни між старим і новим світом. Ці леггорни американські! З високими гребенями.

Не раз на проході ця дивовижна родина курей показує свою одвагу. Приятелює дуже претенсійно з в'язнями, уноситься може навіть вище за них.

— Що ви? Ми вільні!

Хтось цинічно додав би:

— Ви вільні до смерти.

Одна така барвіста курка узорчата приступає до мене, без попереднього представлення, без найменшого страху, що я зварю її на обід. Так, ніби вона знала заздалегідь, що такої грішної думки я навіть не в силі провести в життя.

Ці пишні кури пахнуть в таборі, в цьому зоологічному раю, трохи селянською романтикою і часто полегшують

моєму оку зносити сіру монотонність. І я до небес хвалю коменданта табору пана штурмшарфюрера Фавпеля за те, що запровадив кури до табору.

В цей момент про його егоїстичні мотиви я не думаю. В господарських книгах його канцелярії вони напевне не записані.

Ця рідкість — кури в таборі — часто керували мої думки на село, а ще частіше до столика, накритого білою скатеркою, і тарілки курячої зупи. Вони часто спокушали мене на злочин. Як бачите, вони до грішних думок допроваджували. І могли з мене, з людини, що ніколи душоубом не була, саме тут такого душоуба зробити. Я в цьому не винен. Кури винні. Таборові кури, італійські мальовані керамікою когути та американські лекгорни, що так бундючно походжають по піщаній площі.

10. 5. 44.

С е р б

Щодня дивлюся на його порепане лице. Через своє вікно, заґратоване сіткою залізною. Він уже більше трьох тижнів, як перейшов з першої до п'ятої. За таборовим звичаєм. Перейшов усі ці комічні проби, втягнені в програму Ерцігунґслягру.

Три тижні вже вдивляюся в його рухи при всіх оках таборового життя.

Сталося щось. Не цілком зрозуміле для мене. Не знаю, чи він винен, чи хтось інший. Однак дольмечер зняв з нього сиві „кримінальні” штани і втиснув на його тіло більше двадцяти палок.

За хвилину виступили сині пруги, після розкривавилося тіло, від голови аж по п'яти, і закипіла в грудки замерзлої землі сукровиця обляла його. Вона повільно спливала в дерев'яні черевики і сходила в пісок.

Це діялося без найменшого подиву в'язнів, без театральних поз. Звичайно, як відбувається обід чи скинення шапки.

По цій операції серб спокійно одяг штани і відійшов до задимлених і завошивлених штуб. Тільки один великий нерівномірно вирізьблений передній зуб втиснувся сильно в нижню губу і очі заблищали якимсь дивним півднем бунтарським.

Довкола мене завирувало історією.

Він нагадав мені Косове поле, якогось там року Божого тієї сивої балканської старовини. А ще й Куманово і тисячі геройських вчинків цього народу.

Саме цього року минає 30 літ від початку першої світової війни, причинниками якої були його земляки. Як Сербія спалахнула вогнем...

Отакий самий, як цей, проти мого вікна, незугарний, трохи ніби нерівні ноги має, але палкий, із дивними очима гірського орла. Такі й до Фердинанда добиралися.

Терезин виринає знову, така собі твердиня в Чехії, де сербські змовники свої дні коротили. Сьогодні ці ж гестапівці там такі самі перегони скелетів улаштовують...

Засвистіли свистки дольмечерів — гасло, що його не вільно не послухатися — і серб теж полетів на площу. Може й йому звільнення чи пакунок із Сараєва запізнено надійшов, а може з Банялуки...

Ні! Ані одне, ні друге.

Серб повернувся з площі, став біля розбитого вікна. Його очі дивилися в даль нескінченну й блищали, як ніколи досі. Він не говорив ні з ким. Врешті, його ніхто не розуміє, а сербів в його штубі немає!

Так само, як і монгол біля другого вікна.

Вони обидва тужно й суворо вдивляються у вікна нашої в'язниці, продірявляють її своїм зором і кидають ним через луки, поля в свої країни...

Ні єдиного слова нарікань не вилетіло з його уст. Не чуто найменшого прокльону.

За хвилину поруч став корпусний литовець, і вони тоді перезирнулися. Розуміються! Дві нації, що далеко територіяльно розбіглися, мають в цих двох представниках багато спільного. Навіть суцільного. Селянська спокійна північ, подібна до української, і гірська бунтарська гарячокровна — південь. Але тут вони обидва розуміються. Находять спільну мову.

Обидва може однаково незугарні, однаково немиті, але їхні очі нестримно живуть і палають вогнем завтрашнього.

О нерозумна, нетолерантна Сербіє! Чому я тебе маю за Вісімнадцятий ненавидіти?

Ми прощаємо минуле. От-от я хочу йому подати руку, цьому представникові Сербії, що разом зі мною тут, в цьому раю. Він знає, що я українець. Вітає мене.

Пообіцяємо собі, що Завтра підемо вже спільно. Ми разом ту саму несолену брукву, що варилася в тому ж самому котлі, їли. З однакових тюремних мисок.

Ми разом топтали цю площу, що крові напилася досить.

Ми разом дихали цими соснами з гайка.

Помилку не треба повторяти.

Ні нам, ні тобі, Сербіє!

Травень 44.

Вікно

Посунулися дні за днями.

Терпкі й суворі, як тільки можуть бути у в'язниці.

Посунулися дні за днями.

Комічні й гумористичні, як тільки можуть бути в ге-стапівському концентраційному таборі.

Єдиною розрадою було вікно, що давало можливість бачити простір. Той тільки, що у вікні.

І це заборонено.

• Вікно.

Це не буде ода до вікна. Це не буде новеля про вікно середньовічних серенад. Це не буде балада про тугу царівен та виплакані очі, що сумно гляділи вдаль за рицарем, що мав обов'язково приїхати на білому коні. Є це денне явище, про яке хочу говорити.

Буде це найбільш побутовий шкіц про тюремне вікно в Бреці.

Не усміхайтеся, ви всі, що сиділи і що ще не сиділи в таких комічно-гумористичних ситуаціях. Дійсно, тюремне вікно, це не те вікно, про яке цар Петро Великий сказав:

— Відкрийте вікно в Європу!

Нам не треба пробивати вікна в Європу. Ми в Європі. Яке щасливе наше положення. Бо ми в Новій Європі!

Ні, вірте мені, це не має нічого спільного з російськими анальфабетами, що їхнє життя було, як Петрова хата без вікон.

Тюремне вікно — це для в'язня величний світ казок, простір світовий, щоправда виміряний на кілометри, часто

навіть на метри. Але поза тим — це Божий світ. Це життя, де вільно вітер віє, дощ паде чи сніг.

Відповідно до пори року.

І коли в келії остогидло мені слухати безконечне оповідання Гифнера про його біблійні проповіді серед затуплених, нечутливих людей германської крові та про те, як у нього поліція знайшла в подушках біблію, я йду до вікна.

Хапаюся обома руками за ґрати залізні, може так, як це робить орангутанг в джунглях, і дихаю свіжим повітрям, яким дихає близький лісок.

Потім око моє спочиває на безкрайому просторі, в далі. Простір.

Там життя напевне ще не завмерло, як тут у нас.

Чути, як вітер повіває злегка берізкою, і галузки її сягають до пташиного гнізда на сосні, що сусідує з берізкою. Це теж життя.

Зозуля. Ах, вона ж тут часто висотує з себе своєю вже навіть монотонну мелодію всоте, і не справджується її пророцтво. Рахунок губиться. Хіба ж ще стільки днів прийдеться в цій келії сидіти?

Крафт надійшов. Вернер дістав листа від Герди. В Берлін їхала, щоб його витягти з цього раю. Яскравий малюнок змалювала своєму братові в листі. Він зраділий. Врізує ножем, зробленим вмілою рукою із залізної ложки, хліба шматок і з похвалою на адресу своєї сестри простягає мені:

— Моя сестра любить мене. Вона трохи так пише, але що ж, вона теж так, як я.

Вернер починає плакати. Як дитина.

Залишаю його при своїх думках, зіскакую знову на вікно.

Вікно в простір.

Відшифровую сторони світу. Дійсно, моє вікно на південний схід. Так протягти рівну лінію через Бреґ, Ной-Бенчен, Познань, а там мій Снятин — протне ця проста геометрична, що вилетіла з мого вікна, переплетеного залізними штабами.

Вікно для в'язня — це очі для сліпого, це повний світ, це простір, це повітря для хворого, це повне життя.

Коли б я був композитором і співцем, я виспівав би могутньою мелодією пісню про тюремне вікно.

Капітан пройшов біля нашого вікна. Пролунав його голос:

— Від вікон уступити!

★

Знову зіскакую, бо бачу, що йде похоронний супровід. Ще один став сьогодні в чергу.

Покинув наш рай, щоб стати перед брамою вищого закону і здати звіт із свого життя. Пильний урядовець колись запише в статистику ще одно число. Акт обвинувачення цьому режимові, що „раює” тут на землі.

Не знати навіть, чи стоятиме над ним гріб; не знати, чи вітер, трубадур осінній, колись по травах хвилястих пропливе, що критимуть під своїм шовком сховане палке життя...

★

Зіскакую, приневолений слухати до безтями нудне оповідання про біблійні проповіді.

Забуваю оду про вікно.

25. 5. 44.

Пфінгстен

В моїй келії тісно. По відході Геншеля ми були вдвох із Сегалем. Тісно стало, як прийшов до келії Гифнер із келії дев'ять, від Войновського. На його місце прийшов Мартін Кандульські, помічник Йозефа Новака.

Гифнер їсть сьогодні за всі дні. Його очі дивні, якісь без барви і форми. Штучні, високі зуби разом із обличчям творять образ такий самий, як я раз бачив на малярській виставці, — символ смерти. Не дивно, що саме тут той образ мені пригадався. Довкола — тільки цей символ володіє. Хіба що наш Гифнер не має лопати, а смерті малярі це обов'язково додають.

Вже перед вісьмома роками сидів він у Котбусі за проповіді релігійні. І тепер гестапаки повторили арешт під тим самим приводом. Син на фронті. Гавптшарфюрером. А батько — біблійний проповідник.

Його господині не більше як сорок років. Вона теж з ним ділить долю в Бреці. Передала через Крафта йому китицю квітів. Прекрасні вершки з берези і пара жовтих квітів. Шістдесят'ятьлітній дідусь зворушений. Ходить нервово по келії і про заздрість мимрить слова. Чутливий старик. Він же не бачив у Котбусі, що не за ним і не за біблією мо-лода жінка пішла. Вона жде тільки на те, щоб Гифнер покинув цей світ, а вона до його вілли приведе собі молодшого.

★

У нас Зелені Свята за моїх дитячих років мали інший відтінок. Батько вирізував чотири великі галузі береста (берези в нас не було), затикав шпаліром перед дверима

на подвір'ї і багато ще маленьких галузок на вікна, двері, в стіну та в стріху. Всюди було зелено.

Тут береза.

Дзвони з малого костелика голосять околиці, що сьогодні Зелені Свята в п'ятому році війни.

Думки женуть кіньми вороними.

Зелені Свята в Празі — вони були бравурні. Ми, пластуни, забірали з собою шатра і гайда до Штеховіц на Святойванські течії, на Влтаву. Розбивали шатра і проводили два чарівних безжурних дні. Пригадуються пластуни: Блестів Олександр, що загинув на Карпатській Україні, Фодчук Роман, жертва нової Європи, далі Заклинський Святослав, Сорока Михайло, Яцишин Іван, що їх теж однакова зустрінула доля і багато тих скобів орлиних.

Зелені Свята у нас присвячені героям, що впали за волю.

Дивлюся у вікно, й зір зупинився на трьох березах.

Поруч моїх вікон понесли трупа з бараків до шопи.

За хвилину мені, пролітаючи через подвір'я, дівчина з вишитим на рукаві „Ост” вкинула китицю бозу, що з роботи принесла.

— На, маєш! — сказала і, блискаючи очима на всі боки, розігналася знову до бараків.

Згодом вдруге прискочила. Вкинула цигарку.

Я радий чогось. А вона тільки лаконічно:

— Закури на свято.

Я гладив квітку бозу в одній руці, в другій держав незакурену цигарку.

Напевне був би радший, коли б дістав шматок хліба.

Звідкіля дівчина з України знає, що мені хліб потрібний? Вона не знає, що я можу бути теж голодний.

Назовні я дарую довкола усміх, бо вони, всі, весь довоколишній світ, навіть самі в'язні, і ви всі разом з ними, — насміхаються з тих, що плачуть. Таке життя.

Дні Пфінгстен на Бреці були однакові з усіма попередніми. Дні насміху над людиною.

28. 5. 44.

С о с н и

Перед моїм вікном у нерівномірному трикутнику ростуть сосни. Рівні й криві. Кріслаті й менш розгалужені. Всі сумом віють під вершок. Тільки самі верхки гострою зеленню до неба свою пісню радості співають.

Не багато їх в цьому гайку. Коли б присвятити один день — то можна б порахувати. Так, як все пораховане в Німеччині. Кури, гуси, овочеві дерева, навіть крілики. Як все інше, що живе, мерве чи їстивне або хоч трохи добре до їди.

З безділля вдивляюся в гайок і рахую сосни. Може так до двох тисяч дорахував, більше не видно, вони заскочили одна поза другу, сплелися так, як природа сама насадила, а не так, як городник садить.

Всередині між соснами три берези ховаються від вітру.

Збоку гайка, недалеко вежі для сторожі, одна потужна кріслата сосна прикриває бік дашка. А в далині ряд топіль шлях до Брецу рамує.

Признаюся, що я не любив ніколи сосон. Вони для мене видавалися меншеартним деревом. Під впливом гуцульської романтики може більше любив тисове дерево, що вже вимерло майже в нас. Сосни ростуть у наших Карпатах нерівні, і наші гуцули ставляться до них з погордою. Я люблю ялинку. Говоріть, що хочете, але тут я полюбив сосну. Це єдина розрада була для ока. Вони стають моїми, втаємничую їх у всі таборіві тайни і комічні пригоди нашого раю.

О, сосни бранденбурзькі, мої мрії денно втаємничували вас у свої сни волі.

...Подихати й посидіти в цьому гаю сосон! Тужу обійняти міцно кожне дерево, засмолити руки ліпилом і вдихнути глибоко в груди цей аромат.

Віддаль не велика. Тридцять метрів — не більше. Тільки тридцять метрів. Два ряди колючого дроту, і я вже в сосновому гайку. Але як пролізти колючий пліт?

Скільки він тайн скриває в собі, цей сосновий гайок. Запитайте його. Коли б він умів говорити... Скільки разів уже тут куля есесів підкосила молоде життя.

Цей гай сумлінно ховає в собі таємницю табору перед цікавим оком мешканців села Брець і непроханих гостей, що часто хочуть хоч здаля побачити голови своїх знайомих, синів, братів та чоловіків.

Як починаю невимовно любити сосни. Я довго хвалю це дерево моїм співмешканцям, що теж захоплені ним. Вони ж нічого іншого тут не мають. Тому вживають його, це соснове дерево, до всіх можливих виробів. Бранденбургія з пошаною ставиться до свого дерева, що в германській мові звучить — кіфер.

Як шалено починаю я любити це дерево тутешньої голонної землі!

Як люблю я сосни!

Як люблю я за те Бранденбургію, що її жовта піскова земля породила сосну.

Терпкістю цього комічного раю — люблю тебе.

Травень 44.

Йозеф Новак

Донощицтво у в'язничному житті не нове. Гестапо багато не натужувало свій мозок, щоб розкласти в'язнів. Новиною у гестапо, що, без компліментів треба признати, ділало далеко успішніше за всі тортури, підшепти, інтриги, поліційні трюки, допити та інші подібні гестапівські штучки — було донощицтво.

Це було гасло, на прапорі виписане, — деморалізація людини.

Зловлять на кримінальному злочині здібну людину і — за обіцянку волі чи скибки додаткового хліба — кидають з однієї в'язниці до другої, з одного концентраційного табору до другого — на роботу. Завданням їхнім було жити з в'язнями, як в'язні, зживатися, розкласти, уживати лайок, вести розмови найбільш неморальні й про всі розмови доносити гестапо. Розбивати приязнь в'язнів. Вносити доносими недовір'я одного до одного. Ця надзвичайно хитра поліційна політика в нашому застосуванні, до комічної поліційної практики, — мала свої не абиякі плоди. На це ловилися деякі одиниці, й на підставі таких свідчень цих донощиків засилало гестапо на довгі роки до інших концентраційних таборів, з яких вони вже більше не виходили на волю.

Одним з таких був і Йозеф Новак. Це не випадковий тип. Він довго на цю роль підготовлявся і вже мав за собою певний стаж.

Новака вже знали всі в Бреці.

Абсолюту тайни не знайти.

Тайна є тайною тільки тоді, коли думку ви не про-зрадили ще нікому. З хвилиною, коли вона перейшла на власність іншої істоти, що має такий самий рот, як у вас — це вже не буде більше тайною. Тоді треба рахуватися, що в найневигідніший для вас момент ця тайна вийде на денне світло.

Так було і з Новаком.

Для нас, старих в'язнів, не важко було зорієнтуватися у відносинах брецького раю. Мені було відомо, що по першій невдачі слідчих з Берліну — Новак почав свою роботу у келії інженера Бойдуника. Тривало це кілька днів. В інших келіях, де були мої співтовариші, були розставлені помічники донощика, щоб ми не могли через стіни porozуміватися.

Одного гарного дня, коли сонце прекрасно червонило сосновий гайок, кухарі принесли в наш коридор каву і хліб. Каштановий, прекрасний на око хліб. В коридорі стали теж: ключник Ганіш, наш вахмайстер, товстий урядовець з Берліну, каліфактор та шарфюрер Гак із Швібусу.

Орієнтуюся, в чому річ. Напевне в безконечній черзі нові поліційні трюки.

Розмова йшла про мене. Це не важко зрозуміти. Подивлялися мій ще не зовсім поганий вигляд.

За хвилю викликали Гифнера, дослідника біблії. Ми з Сеґалем зраділи. Усміхалася перспектива побути тільки вдвох у келії.

Яке розчарування ми прожили, коли до келії ввійшов з доброю підготовою Йозеф Новак. Трохи блідий, і розмова його не прибирала якогось логічнішого ходу. Блискали тільки фрагменти, і ті виривалися в ще дрібніші незформовані виривки.

Наші погляди зустрілися. Цього йому повинно було вистачити, щоб він звернув розмову в іншу сторону. Так і сталося.

Оповідав довгу історію, як він сюди попав нещасно. Навіть де-де трохи романтики бравурної вложив до свого оповідання. В'язничної романтики.

Швець, народжений в Гродзіску. Німці прокляті зруйнували його добро, врешті фольксдойчем хотіли його збити. Він на це не пішов. Як він, польський патріот, що належав до польської підпільної організації, міг би зрадити свій народ? За це він — ось тут. (Пізніше я довідався, що в келії інженера Бойдуника його життєпис виглядав зовсім інакше).

Зі мною старався вести розмову польською мовою. Це йому не вдається. Говорю тільки по-німецьки, щоб Сеґаль розумів.

Тоді Новак починає один з найуспішніших трюків, найжорстокіших у дні в'язничні, у дні дієт, гестапом записаних.

Розпаковує свій пакунок, робить це швидко, з трохи нервовим поспіхом, і першому мені вручає великий шмат пахучого торта з маслом і яйцями. Прямо розкіш, хоч би тільки дивитися. Аж хочеться схопити рукою і кинути зубам на поталу.

— Як шалено радію я, що ті садисти дали мене сюди. Це прекрасна нагода, що я зможу подбати про вас. Ох, як жаль мені було вас ці останні дні. Прикро, що ви тут томитеся. Знаю, вам пакунків не можна діставати. Прошу, беріть від мене, це я саме сьогодні дістав від дружини.

Не прийняв я!

З тієї хвилини ми стали приятелями. Вічними приятелями. Справді ми стали приятелями, бо я йому сказав багато правди. Спокійно, без театральних ефектів. Так, як само життя диктує:

— Від агентів гестапа дарунків не приймаю. І на майбутнє говоритиму тільки з людьми, що мають характер. Навіть із злодіями, що бувають у такі хвилини людьми.

Поплила між нами мова довга. Ми говорили гостро, щоб дати можливість зрозуміти його положення.

Йозеф Новак цього вечора висповідався. Нічого іншого йому й не лишалося. Хоч видно було, що при тому він вдумував новий трюк і його оповідання часто заломлювалося, так, як він в своєму житті вже не раз робив.

З тієї хвилини його зірка впала.

Новакові вірити не можна було, навіть тоді, коли він клявся на все святе. Кожне його слово, кожний найменший вчинок був загострений їддю і наповнений рафінованістю. Очі великі, як у божевільного чи в поліційної собаки. Рухи до певної міри дистинговані, як у циркового жонглера. При „роботі” його коров'ячі очі мінили свою барву так, як покинутий дитиною блакитний папір, що довго лежав на дощі. Жертви, що були при такій поліційній „роботі”, часто говорили про його очі.

Шлях його не був надто вдалим і після того. Ламався, вигинався, як сталева струна, падав і знову підносився, і знову його зірка падала, бо Бісмарк сказав не дурне слово. Бісмарк у німців сьогочасних чи не більший папа за Гітлера. Німці таким не вірять, їх не цінять. Вони їм платять. Грошима, хлібом чи тільки обіцянками. Що ж, коли людина від Юди до Ефіялта, від Азефа до Новака цього закону не вивчила. Тому так багато нещастя на землі.

Новаки були і будуть і висітимуть таки на німецькій гілляці, спорудженій такими ж самими служачими, бо вони забагато знають.

Побачимо.

5. 6. 44.

Неділя

В келії спокій. Оскар Пфорр думає про свою дружину. Може не так про дружину, що саме вчора прислала йому пакунок, як про Ріту з Харкова. Гарні ж до біса мусять бути ті харків'янки, що й колишньому командантові арбайтслагру у Фінстервальді захотілося погодувати їх німецьким хлібом.

Новий випуск донощиків гестапа, Іван Коваленко, чи пак Бондаренко, відсипляє вже третій день неспані три тижні при важкій і відповідальній службі дольмечерській на піщаній площі. Сюди попав він на страшну кару. За те, що не бив людей. Він дуже їх жаліє, а те прокляте гестапо йому наказало. Може він і не спить, як сплять невинні люди, але на зовні це так виглядає. Врешті, кому дане право заглядати в глибину людських почувань? Чи там мерзота, чи кристал?

В келії недільний спокій. Не порушують його крики і побої вихователів та зойки виховуваних. Тільки інколи стихшені голоси доносяться до нашого вікна, перетятого штабами.

Спокійний голос нашого ключника Ганіша, що від початку червня замінив Крафта, регулює життя на подвір'ї.

Люди — людьми. Вони не знають німецького порядку. Їм ввижається вічно схід, а другим — той „культурний” захід. Перехрещуються два різні світи. Дві культури завзято воюють між собою, а може навіть і багато культур різних епох та націй сплелися і не знають, як вийти з цього зачарованого кола, в якому людина сама не вміє дати собі ради.

Чути легкі рівномірні кроки доктора Вассіяна проти моєї келії, що вже нетерпеливо жде волі і решту свого життя закінчити хоче в родинному вогнищі; дотепер він не зазнав, яке воно солодке.

Доктор Левицький поруч сам у келії, і виспіває еспанських пісень, що їх навчили його чорноокі, і думає про темні очі севільської кралі, що полонила колись його.

На проході з хустинкою в руках жвавими кроками міряє простір директор Бігун. Йому десятий рік за місяць запише хроніка в'язнична.

Недалеко від нього, на віддалі кількох кроків, гордо піднісши голову, поважно, як завжди, ходить інженер Бойдунік. Його усміх, і тут ніжний і приємний, не зраджує ненависти чи глибоко прожитих історичних розчарувань. Він жде тільки висліду. Вже по переслуханні, що тривало понад два тижні.

Інженер Мартинець напевне сидить тепер у вікні, як це завжди робить, і кидає шматки брукви на вахманів.

А Войновський плекає думку ще раз побачити дочку.

Кожний з нас напевне присвячує в думках багато тому самому. Далеко, ген-ген далеко лине привіт, палкий з Бранденбургії до Львова, Долини, Бродів, Чернівець чи в іншу закутину рідних земель. Напевне не на другому пляні думка тривогою виплисується, що є з нашим восьмим товаришем, гумористом Костиком, що його приспішений вїзд фіксували гестапаки. Куди? Що з ним?

Неділя в таборі Брець — як кожний інший звичайний день турбот. Хіба тільки сьогодні на обід не буде брукви в обох видах або трави в тисячних видах, заллятої гарячою водою. Тільки святочний обід — вода із стухлою мукою.

Неділя в таборі Брець — калейдоскоп подій минулого й прийдешнього.

Сьогодні дванадцятий тиждень, як ми сюди прийшли.

18. 6. 44.

Червнєве сонце

Вчора до нас прийшов Рудольф Крістіянус. Іван Коваленко перейшов до Войновського, там пробувати щастя.

Вічні пересуви.

Знову один день далше в однаковому настрої. Переслухання тривають. Бігун уже п'ятий день ходить до тих церберів гімлерівських.

Рудольф Крістіянус вніс до нашої келії трохи прибитий настрої. Він був каліфактором, а тепер його Новаком замінили. Прийдеться скромніше. Він уже тут на Бреці 26 тиждень, а взагалі 36 тиждень. Цікаво оповідає про своє життя. Про життя на фабриці, де він працював. Анекдоти про Гітлера і про всіх ватажків сучасних. Подає причину арешту.

Оскар і я вчора довго-довго слухали його оповідань. Кожна людина має претенсію на те, що тільки вона має найглибші спомини в своєму житті. Кожна людина розповідаючи, думає, що тільки вона могла це пережити. Рідкістю є, що люди сприймають з легковажністю турботи.

За ґратами сонце. Яке ще напевне не було в цій голодній країні. Дивлюся у вікно. Крізь прогалину в ліску в напрямі Брецу — корови в плузі ходять по полю. Немає коней! Вони разом з людьми воюють за Нову Європу.

На лівому краї лісу косар в суконці сіно косить. Немає чоловіків.

Думки під впливом сонця. Стрибають кілометрами на схід. Стратегічний театр сприймає цікаве положення. Сатиричне ОКВ (Верховне Військове Командування) признається

про бої біля Отинії, Кутів, Коломиї та Чернівець. Часописи тепер цікавляться Шербургом. Інвазією у Франції та Італією.

З цинізмом і затисненими зубами — дивлюсь у вікно. Обличчям напроти сонця. Воно єдине, щире й тепле. Промені свої шле мені. Сипле їх. Коли б я був поетом, хотів би оду досонця скласти. До в'язничного сонця. Воно оживило гучні рої мух в келії, череди блощиць, що оттак собі безсоромно в білий день, коли їм не належить це, — показали свої мідні панцери. Навіть воші й ті блискають по коцах нудко-білими цятками.

Це нічого. Воно таки життєдайне. Воно мені та іншим тисячам дає ту надію, яку тут можна втратити. Віра вступає.

Коли приходять сумнів і зневіра, чорні важкі думи насядуть на душу, — ви глядіть на сонце: чи воно в той момент гріє, чи тільки блищить, чи це зима, чи серпневе літо — воно вам дасть знову цілющу силу. Воно передвісник повного життя. Навіть коли б не стало суходолу, людей та звірят, залляли б усе океани — то сонце буде. І буде нове буття в нових умовах. Помремо, як померли наші предки казкові, іхтіозаври та інші, — наше місце заступлять нові створіння, так само Божі, як ми були. Хіба тільки нам може бути жаль, що ми не бачитимемо кінця і початку нового.

Крістіанус і Оскар не звертають на мене уваги. Тільки час від часу я прислухаюся до їх розмови. Плине життя: про мебель, шведську березу, образи олійні в спальні. Подорожі по Вестфалії. З тих шкіців видно, що тіснувато було в Німеччині Гінденбурга. Сім мільонів безробітних, сто п'ятьдесят партій терлося між собою. Назривала божевільна думка нового психопата, що прийняла назву надзвичайно претенсійну: „Моя боротьба”. Ідея, що мусіла полонити пруського плебея і мусить його знищити.

На дворі сонце пече. Раптом свистки. Голосять летунський алярм. Б'ють у сполох дольмечери.

Що з того? Які ж вони наївні, ті всі свистки.

Впаде бомба, і на прах розіб'є ці коробки дерев'яно-залізні, — і бетон тут не допоможе. Скільки вже тут було цих сполохів у цій країні...

А фабрики ростуть нові. Їх будують наші такі в'язні. Доми ростуть нові, й ніхто, здається не може знищити буття.

Але українська пшениця вже цього року не прийде в Бранденбургію. Південних овочів з Італії не дістануть члени партії. Балкани горять.

Що з того? Пруський народ тупий на це все. Він ще вірить.

А сонце сьогодні так, наче дійсно хотіло б пропалити залізну сітку маленького вікна. Цікаво, чи воно теж стоїть на перешкоді будіванню Нової Європи, як я?

20. 6. 44.

Маєстат Смерти

Схід є завжди схід, а захід є захід,
Вони ніколи не зійдуться!

Р. Кіплінг.

Директора Бігуна сьогодні до полудня закінчили допитувати. Пополудні вже пішов доктор Вассіян.

Трохи неспокійно. Що будуть мене питати тепер?

Як орангутанг лізу на вікно.

З праці надходять поодинокі команди під проводом дольмечерів.

Капітан в супроводі двох сторожів та лікаря з Брецу оглянули муровану шопу, де тимчасово перебувають померлі. Доступ туди мають тільки вибранці. Що там робили — важко було нам знати. Це візита для лікаря. А як тільки лікар відійде, там іде робота. Ще тепле тіло наймити есесів, — бо есеси самі таку брудну й важку роботу не хотіли в нас робити, — вправно розділювали куди слід. Кості на лій до фабрики мила, шкіра — на абажур, а решта — це кальорії для людей. Яких людей, чи тут взагалі бачити людину?

В Німеччині, чи пак в Новій Європі, нічому не слід пропасти.

В кранкенштубі задушився новий в'язень. Чех з Бєроуна. Молоденький хлопець.

Що є життя?

Як билина. Зів'яне від морозу чи навіть від жаркого сонця. Життя химерне. Живеш і думаєш про великий світ, про маєток, освіту, про суперечки, інтриги, про все земне, дуже часто безвартісне зовсім. Про все, що тебе оточує.

Як мало люди думають про безсмертний пам'ятник. Справжня людина повинна думати про безсмертний пам'ятник. Тоді вона цінна.

Шарфюрер Вельк пройшовся по піску. З люлькою в зубах і з великою книжкою. Таборити люблять його, як приходять. Не всі — як він відходить. Це вже воно так і є, бо ж не всім воля була записана в тій товстій книзі.

Сьогодні Пфюрр десь на проході книжку дістав. Я читав у цьому збірнику оповідань один нарис про силу волі. Дивлюсь у вікно і не можу зрозуміти певних понять. Прошується знову сцена за сценою...

До села надходить мандрівник в уніформі. (Уявляю собі в цей мент село Бреґ). Він ще раз вийняв гаманець з кишені й пригадав слова Роґмана, вмираючого на фронті:

— Коли прийдеш додому, скажи, що я здоровлю, і передай годинник і гаманець.

Дружина Роґмана з своєю матір'ю були разом на полі.

Цікавий момент. Мандрівник в уніформі говорить просто, як просте було життя і смерть.

— Фріц і я були приятелями.

Поволі, не поспішаючи, розповідає дружині забитого правду.

По хвилині попросився з обома жінками. Селянка Роґман по короткій надумі взяла плуг в руки й стала далі відрізувати скибу за скибою не дуже плодючої землі.

Яке суворе життя! Немає тут жадного патосу, скигління. Просто немає тут навіть найменшого перестанку в праці. Може це для нас і неправдоподібно, одначе правдиве. Підіть в Бранденбургію і повірите, що існують тут справді тверді люди, що смерть для них — це звичайний перехід від одного руху до другого.

У нас дещо забагато місця присвячено маєстатові смерті. Ось глядіть в наш табір. Це не що інше, як перехід на ношах з келії чи кранкенштуби до мурованої шопи. Опісля кудись далі в іншій формі. І — кінець.

За день-два або й за місяць, як який там урядник за-

пізниться, з канцелярії вибіжить письмо у світ. Кудись там на захід чи на схід, на південь чи на північ, про те, що в таборі в Бреці закінчив своє життя такий то чи такий то. Ім'я буде обов'язково перекинуто, як голова їхня вже перекинуто стала. Чи є це якась проблема?

Ніяких тут складних проблем немає.

Нарис „Крафт дес Вілленс” Ганса Ульріха-Рильке доказує, що це ніяка проблема, через яку треба переривати працю! Праця мусить іти без перерви. За неї карають в цьому ж таки ерцігунгшлягрі, за неї карають всюди. Так, як дружина Рогмана, по одержанні звістки про смерть мужа не перервала праці, а далі взяла в руки чепіги і твердо ступила на ріллю.

Геббельсові помічники дбають про „добру” літературу для плебсу.

Несподівано з брецької церкви залунав жалібно дзвін (він єдиний не слухає Геббельса) і розлився по долині, наче хотів би заповнити все повітря сумом.

За хвилю, як навмисне викликане таборовою дійсністю, щоб довести світові вічно існуючий контраст — вилетіли перші акорди з дольмечерської штуби — тони польського шлягру на давно вже розбитій гармонії.

Життя не терпить трагедій і смерті. Тому й на могилах трава росте. Життя — це вічний рух і комедія. Так, щоб ви знали — це комедія комедій чи, як хтось влучно сказав, трагікомедія.

Знов же мені перешкодили Руді й Оскар. Руді хоче проміняти сорочку за тютюн. Оскар його стримує. Мене затагли до дискусії. Треба мені уникнути довгих дебат:

— За хліб заміню, за тютюн ніколи!

Сонце залляло смереки. Боком ввійшло.

З колишнього дівочого табору німкені Агнес і Анні — дві останні, що залишилися — занотували одну з кращих німецьких мелодій про те, що по грудні напевне прийде ще травень. І цього травня ждуть.

21. 6. 44.

Літо в таборі

Повернув я до келії з п'ятнадцятьхвилинного проходу, і в мене назбиралося багато нових вражень.

Кілька кроків за колючими дротами — сіножаті. Люди косять і люди збирають сіно. Як невимовно заздрих я їхнім вільним рухам і віддихові. Мій зір був цілий час з ними. На просторі.

Йду на своє ліжко. Не хочу показати справжнього заломання.

Як невідступна тінь, сунуть думки.

Хоч надворі два рази переривали тишу робочого дня летунські алярми — мої думки знову снуються,

Сьогодні 21 червня. Початок літа. День довгий і ще там різні календарні новини пори року. Мені тут не до сприймання. Мої очі в далі. Десь там над Прутом чи Влтавою — мої знайомі пляжі. Повітря і вода.

Оскар вискочив на горішне ліжко і рахує години, що йому залишилися до виходу. Як заздрю. Він має тільки 21 день за те, що дівчині з Харкова свій сніданок дарував. Расовий гітлерівський закон і це забороняє.

Кожного дня на твердішому папері з цигарок — скреслює пробуті 24 години. Кожний новий день — 24 години менше. Ще має 210 годин. Як це добре, хоч у в'язниці — знати реченець свого побуту.

А ти сидиш і не знаєш — сьогодні, завтра чи за місяць, а може й за рік... Це почування придушує своїм тягарем всі найкращі думки в людині. Я ніколи не був хворобливим паціфістом чи там філістером. Завжди життя брав

тверезо, хоч навіть романтикою звав. Одначе в такій ситуації линияє все гарне, забувається все, що зветься надією.

Найстрашніша й найуспішніша зброя — депресія.

Саме сьогодні, в перший день літа, ця депресія відчувається гостро. Додаються мимоволі в мозкові нові відчуження.

Сьогодні 22-й тиждень тюрми. Сьогодні рік тому було те й те. В безконечній черзі сунуться дикими зграями нові думки, а ті, виперті ще новішими, розривають, здається, мозок, чашку натискають і терпкістю полину вгризаються в кість, вже й так занечищену різного рода бруквою. Колрюбе, шніцельрюбе, рункельрюбе та іншою рюбе.

Рудольф Крістіянус перешкодив мені. Вдарив влізливу муху, аж миска зсунулася голосно, і я встав пройтися по цементованій долівці. Згодом заглянув у старі ілюстровані журнали, бережені як святість, і думки мої перервалися. Я ж сам уже хотів їх загнuzдати. Хочу твердо видержати доти, доки видержить моє тіло. Так, як ішли досі в парі ці дві властивості:

Дух і тіло.

І я хотів би, щоб і надалі так було. Хоч я бачу себе тут вже в іншому світлі й починаю зачасто мріяти про справжню чорну каву в солідній каварні та фотелі.

При цьому Крістіянус і Оскар напевне зауважили на моїх устах іронічний усміх і подумали, що я вже наслідую тих, що так усміхалися...

За хвилину повторяється той самий образ, ніби привид — чорна кава і фотель. Дві нерозлучні властивості вигоди. Знову іронічний усміх на устах.

Може справді це божевілля?

Слідкую сторінки за сторінкою Ле Бона. Студіюю себе, свої думки і думаю таки, що я залишуся собою до останнього віддиху.

Тільки собою...

150 днів по в'язницях

Для написання цього числа потрібно одну секунду. Додаючи один до одного день по дню — треба не більше десяти хвилин.

Коли ви дістанете реченець 150 днів до викінчення якоїсь праці, ви рішуче протестуєте. Це ж дуже короткий час. Це на волі.

Але я говоритиму про 150 днів по в'язницях, що завтра вранці запишуться на вікні мого раю. 150 днів різних переживань, відчувань, кольорових образів. 150-й день.

Смішно було б порівнювати до однієї секунди чи десяти хвилин чи до реченця наукової праці на два аркуші формату вісімки.

Це надзвичайно довгий час тупого, безнадійного вичікування і такої ж резигнації. Який довгий день, один день в цьому раю.

Хочу вирватися з того настрою. Беру газету з 20 червня і слідкую готику на чотири сторінки „Нахтавсгабе”, що пролізла до нас у келію з великими труднощами.

Затяжні бої у Франції. Фінляндія знову атакує Голіяга. Большевики масакрують Буковину.

Сьогодні Вассіян вже другий день на поліційному допиті.

★

Фризер прийшов. Мені пора голитися. Заглянув у дзеркало, що його з собою приніс фризер. Волосся вже наростло, як у пустельника. Обличчя, якого ще ніколи не було в мене. Зміну видно. Дієта свої згубні сліди показала. Чи тільки на обличчі?

Знову підсумки, що від них важко вирватися. Вони мають перше право до мене. Мене турбувати і полошити разом з іншими. Мій одяг уже полинялий. Вже не вигідний на літо. Мене взяли на цю божевільну мандрівку зимою. Від того часу я не мав змоги ні з ким зв'язатися через ці ґрати і дріт колючий. Білизни немає. Останні підштаники проміняв за скибку хліба. В чоботях діра зробилася. Як мокрий пісок на цій славній площі — то вогкість доходить. Цукру до кави я вже давно не бачив, як виглядає, скоро забуду. Зуби починають нечутними ставати. Це ж їжа така сама, як в тому раї біблійному була. Без соли. Але ж тоді люди були іншими. Я стоп'ятдесятий день не бачив бараболі.

Вже б погодився їсти навіть цю кольрюбе, цю руїну людського організму, — тільки на волі.

★

Такі настрої в навечер'я 150-го дня.

Руді з невідступною люлькою в зубах нервово міряє келію. Сьогодні він був у лікаря. До Саксенгавзену поїде. Лікар дивився тільки, чи він здібний до транспорту. Дорого коштує пара нерозважних слів — про вісь — Берлін — Токію — Рим.

★

Саме в цей момент гостреною ложкою Іван Коваленко, щоб зискати довір'я Войновського, хотів підрізати собі горло.

Може хотів вирватися з кігтів гестапа?

Прийшли командант табору, лікар, тобто колишній слюсар, та Ганіш.

— Нам треба витревалих людей, що вміють глядіти дійсності у вічі.

Потішають його.

Комедія чи правда? Важко розібрати.

Яка тут потіха, коли людина ломиться.

150-й день приносив дещо нове. Нового агента, що обсотує мене.

22. 6. 44.

Голод

Та кожен, кожен із них
Смертю смерть поборов.
О. Стефанович.

Ви читали Гамсуна?

Так хотів би я змалювати комедію концентраційного табору. Шкода, що я не Гамсун.

Читали ви може Ремарка?

Цього пацифіста, що по першій світовій війні видав ряд цікавих творів, назвавши трагедії — комедіями.

Що ми будемо позичати в чужих?

Читали ви може Осипа Турянського — „Поza межами болю“?

Напевне читали.

Я не хочу внести тут чорних думок моїх і сусідніх келій. Не хочу спокійних громадян страшити марою Дантового пекла. Не хочу вас вести повз ночі неспокійні. Цей етюд з подорожі по кухні таборовій хотів би намалювати сатирично, з більшою чи меншою дозою комізму.

Тільки так хотів би я це зробити, як це в дійсності було. З такою думкою приступаю до фіксації. Де це мені не вдалося, прошу вибачення. Людина — це суб'єкт міліонних відчужань, що, як певний комплекс, зв'язані з тілом нерозривною ниткою. Тільки незначні виїмки можуть опанувати тіло і сказати:

— Ні!

Це коротке слово з двох літер.

— Ти мовчи! Тепер говорить щось інше. Наше *credo*.

Ти матимеш слово потім. Може я тобі й взагалі не уділю слова. Ні, здається, що й виїмків не може бути.

Машина, що не дістане електричного струму, стане, відмовиться слухатись без попередження. Млин не дістане води, і лотоки визиратимуть роззявленими зубами. Так і тіло: не дістане поживи, нидіє і мре.

Що тут Гамсун, Ремарк чи хоч би Турянський? Спробуйте на собі самому. Тоді читайте ці рядки. Напевне з більшим розумінням і з більшим чуттям читатимете.

Слухайте:

Відішлю вас до літератури переконливішої, далеко кращої, ніж мої скромні слова:

По кількох місяцях такого раю переривається у вашому мозку послідовність, і ви, як по каскадах вода, починаєте кульгати. Людина тяжіє. Вона віддає належне споконвічній натурі — піддається силі небуденній.

Божеволіє.

Хто глядів і довго вдивлявся в рухи і вчинки виголоджених кістяків, той завважив цей процес. Цікаво.

Мозок працює слабо. Не раз навіть і я, відтворюючи собі образи, прізвища знайомих, від кількох днів відчував, що ця фільма неначе вривається. Твориться порожнеча.

Перед очима вам робиться каламутно. Ви думаєте, що з вахмана виділяється друга постать і так само різко кричить і б'є та вимахує нагаєм. Навіть здається, що та друга постать так само б'є вас і так само болить, як від того першого, дійсного. Трохи глухнете. Вам здається, що це не дуже бруталне слово вилетіло з уст цього печерного чоловіка до тих скелетів на площі.

Раптом тяжіє вам голова. Тіло мліє. Чи може це слово трохи невлучне. Все це одного дня степенується, що...

Чи справді Ганді голодує?

Згадую всіх письменників усіх часів. Всіх тих, що писали про голод. Все це не дасть читачеві повного уявлення про голод. Не кожне слово однаково доторкає нашого чуття. Голод треба відчути самому. Описати можна вірно

тільки тоді, коли при найглибшому відчутті запишемо на папір Так суворо вірно, як суворо вбивають поліційні шпильки у ваше тіло.

Що ж коли тоді людині не хочеться писати. Тому література не має досі фотографії голоду. Це тільки реконструкція. Після голоду, коли вам живеться по-людському, ви пробуєте передати ці фази, але це тільки саме копіювання. Це вже щось таке, чому бракує нюансів. Це просто утвір фантазії людської.

Згадую Гамсуна. Навіть Горького. Згадую Турянського, навіть Ремарка. Авторів, що писали про голод. Згадую „Марію” Самчука. Згадую Панча та інших советських авторів, що писали про голод в Україні.

Аж нудно. Ми маємо забагато літератури про голод. Пробачте мені, що ще кілька сторінок „голодних” я захотів додати.

Голод в німецькому таборі смерти — це голод специфічний. Він жеде свого Гамсуна.

Червень 44.

Усміх

Ще одна чергова неділя. Ми вже по сніданку. Слідкую за обличчями моїх співмешканців. Це все діється знов же під впливом прочитаної новелі на вказану вище тему.

Руді суворий. Кухар хотів йому дати меншу скибку хліба, хоч каштанового, але все таки хліба. Він запротестував. Кулаками вимахував. Зараз іще іронічно-злісний усміх театральню крутиться довкола його несиметричних уст, де стирчить давно вже вигасла люлька.

Оскар теж затратив свій усміх, хоч має ще чотири дні до виходу.

Хочу й на себе подивитися, та боюсь, що зі мною теж могло багато змін трапитися. Напевне відродився мій своєрідний усміх з повним цинізмом. Цей самий, що його бачило моє оточення перед роками у в'язниці чи на еміграції.

Це все робить новеля Рудольфа Віцанґа під заголовком: „Прохід з моїм сином”.

Батько спостеріг усміх людей до його дволітнього сина. Характерна студія. Більшість прохожих відповідає на усміх безжурний дитини — усміхом. Не всі. Он іде людина з крокодилячими очима, з яких віє холодом, і дитина тратить усміх перед цим монстром і тихо шепче до батька:

— Бідний чоловік.

А автор додає від себе:

— Так, справді, бідний чоловік, що здається для багатьох був надзвичайно багатий. Він хоче сміятися, але він не може. Він іде далі з своїм твердим обличчям. Справді бідний чоловік, що забув сміятися.

Вискакую на вікно. Вглядаюся в обличчя засуджених, тих, що не пішли до праці. В неділю декотрі команди працюють пізніше.

Що за диво? Я не зустрічаю усміху... Один, п'ять, десять. Ніхто з них не сміється. Сотний, двосотний... Дійсно, в жадного з них я не завважив справжнього, щирого усміху. Тільки в декотрих ніби злість змішалася з усміхом, що колись мабуть був щирим. Острах з одвагою. Віддзеркалення таборової дійсності. Відбувається це трохи дивно. Права частина уст блискно підноситься, ліва тісно тулиться блідістю до зубів. Іронія, цинізм, злоба, жаль, туга і біль. Все це злилося нерозбірливо разом. Як хочете це називайте, але все це взяте разом дає єдиний наслідок для спостерігача:

— Це люди, що забули сміятися. Бідні люди!

Встаю знову з високости і слідкую знову за товаришами в келії.

— Засмійтеся, Руді! — чогось впало мені на думку сказати до Крістіянуса.

Він вийняв люльку з жовтих зубів, і висотується з його уст нецікавий, досить убогий лексикон німецької лайки, яку я вже тут не раз чув, на цій незабутній піщаній площі.

— Сміятися? Тридцять шість тижнів їм цю брукву, тільки в двох видах. В сушеному і сирому. День-у-день. Сьогодні напевне до трави додадуть тільки трохи більше піску, і ви хочете, щоб я сміявся.

Руді Крістіянус знову нервово вкладає свою люльку в роззявлений рот. Робить вимушений іронічний усміх і знову виймає:

— Тішуся єдиним, що поїду до Бухенвальду. Ця зміна матиме кращий вплив.

В бараках гучно. Голоси переплітаються з лайкою та реготом, подібним до іржання коней. Сміху справжнього тут не чути.

Оскар спльовує з досади й погоджується зі мною.

Згадую Юрія Липу, що в одному місці в уста персонажеві вклав репліку советському громадянинуві:

— Ви ж, громадяни, там в совдепії забули сміятися...

Виступає аналогія. Вона можлива тільки в келії.

Хотів би я на весь світ закричати:

— Люди, смійтеся! Широким усміхом! Всіх обдаруйте ним, бо я вже не можу!

З часом забуду сміятися.

25. 6. 44.

Шостий місяць

На лівому крилі табору, крізь кільчасті дроти, простяглася велетенська площа сіножатей. Скільки разів людина туди не погляне, цей простір лоскоче надію — стрибнути туди, хай кулі доганяють... А може вдасться... З проходу я часто бачив цей вільний простір трав весняних, а перед кількома днями при кошенні. Сьогодні вже рядками простяглися невеличкі копиці сіна. Деревя листяні, рідкість Бранденбургії, рамують сіножаті нерівно розкиданими точками. В долині, неначе маленькі плямки, ледве видні. Птахи вільно вправляють свій льот і вирують в повітрі густо запашному.

Тут ключник Ганіш перервав мої думки, кличучи до келії. Мої співмешканці якраз надійшли з умивальні.

Оскар забув вранці скреслити свої години виходу і робить це тепер поспішно, з якоюсь дивною насолодою. Ще 96 годин. Він уже, навіть засипаючи, бачить м'ясо з крилика, що його неодмінно заб'є по повероті з цього раю. Йому й інші, солодші, речі ввижаються, подавані на десерт. Коли б він хоч тільки думав про це. Він голосно говорить. Загострює апетит собі й іншим.

Руді, як звичайно, встромляє в жовті зуби люльку, що з неї вже давним-давно не курилося справжнім тютюном.

Зайва балачка, як в кожній келії.

Починається день. Годинне вижидання.

Доктора Вассіяна вчора кликали. Здається, й сьогодні піде. Може вже моя черга знову?

Сунється знову цілий ряд нових порівнянь і згадок.

Шостий місяць! Я знаю, що я швидко перестану рахувати дні й місяці. Може ще один місяць, — потім звикнеш!

Коли б мені хто сказав, що я видержу п'ять місяців без найменшого тілесного чи душевного заломання, я б ніколи не повірив.

Яка ж сильна може бути людина! Як твердо й вперто боронити вона може своє існування. Своє право на життя.

★

Перебуті дні вискакують, як хвилі морські, й товпляться в черзі, щоб заторкнути мою пам'ять і пригадати свої зариси.

Дійсність буденна не дає ніколи часу й можливости перенестися в небо мрій, де людина знайшла б відпочинок, де хоч трохи людиною була б.

Краяні уздовж платівки сушеної брукви на обід реалізують мені дві години, що ще залишилися до дванадцяти.

Ви, солодкі, розкішні, ніколи не посолені, у воді розмочені, то терпкі не раз від плісені й цинги яринної — сушені платівки брукви. Я вам леани хотів би виспівати, я вас не забуду до гробової дошки. Всі німецькі терміни пильно вивчаю, щоб всі роди цього бранденбурзького корму, що в нас в Україні для тварин садять, затамити й передати вам.

У вікно заглядає жарке сонце шостого місяця мого і вічного календаря. Віє легіт із соснового гайка.

Привітом палким дихає етер з України.

І я реагую.

Вітаю етер.

Вітаю мою країну, що тепер лежить подолана.

26. 6. 44.

День піднесення

В таборі чогось галас невтишний. З'їв каштанового хліба, випив несолодку каву, з'їв те, що вечерею зуть кухарі, й пройшовся кілька разів по келії.

Оскар, як звичайно, вискочив на своє горішне ліжко й турбується, що й сьогодні не прийшов пакунок від дружини.

Стараюся якомога його потішити.

— Вона ж не сиділа. Не знає, що значить в'язниця.

Це мені не виходить. Знову роблю пару кроків. Цей день так багато новин мені приніс, що годі скупчитися і щось путнього записати до свого денника, писаного в голові.

Зранку Руді Крістіянус відійшов до транспорту на Саксенгавзен. Мріяв про Бухенвальд. З ним обидва бібельфоршери: Ріхард Гифнер та Павло Ніклявс і їхні жінки. Вони з радістю несли свої тендітні коци до відвошивлення. Як діти втішні, покидали брецький рай.

Чи моя черга?

Балтійський німець, член партії і поліційний високий урядник, закликав мене на допит.

Не виходило за їхнім розрахунком.

Ще раз перерва. Йде розмова з інженером Мартинцем. Моє дзеркало, що ним колись навчив мене працювати старий злодій в Бригітках, — знайшло тут свій вжиток.

Бачу все, що діється на таборовій площі. Кого виводять з допиту, а кого ведуть.

Знову я сиджу в кімнаті для допитів. Що їм, слідчим, вони сюди на відпочинок приїхали.

Гострі перипетії.

Врешті спокійно проходить життєпис. Так до вечора, коли з Берліну надїхав старенький заступник оберрегі-рунгсрата Вольфа. Бестія двонога.

Таємничістю дихає слідство.

Про Ольжича натякають.

Про наше інтимне життя з ним. Так і сказали: „ін-тимне життя з ним”.

Гострість мого язика вони вже знали. І тут не забракло моєї завваги:

— „Інтимно” можна жити тільки з жінкою.

Переривають. Викидають мене і грозять тими інсцені-заціями театральними, що їх видно через вікно з канце-лярії. З ними я вже знайомий. Не зовсім втішні ці інсце-нізації. От так поглянеш оком: кров витікає з продіравле-ного рта. Від носа до бороди стирчить довгий цвях, а язик корчиться слимакувато вниз.

Бачив не раз цей паноптикум.

З такими враженнями приходжу до келії.

Перестукуюся з моїми товаришами.

Знак запитання завис над життям Ольжича. Посумнів Бреґ.

Переказую протоколи великих людей: Олеся, батька Ольжича, доктора Галаґана, директора Музею Визвольної Боротьби Дмитра Антоновича, професора Січинського Во-лодимира, генерала Капустянського Миколи і моїх товаришів.

Про Онацького, що з Бадольйом зв'язався.

Не знаю, а може?

Людська думка безгранична. Світ повен всяких мож-ливостей.

День піднесення минав, як всі інші, переходив у ніч і сном хотів забути.

Та забути не можна було.

27. 6. 44.

Дальші пігулки

Цілий день літали слова й слова. Мільйони слів. Скільки людина може їх висловити за день? Безконечна черга допитів.

Під впливом життя в Бранденбурґії починаю все на цифри заміняти.

Так, було багато слів. Були й терпкі, і порожні, і болісні, і погрозливі, і лайкуваті. Все це тільки слова.

Кімната дихає політикою і дме вітром із сіножатей від вікна до дверей. Повітря важчає від запаху паперів із Праги, Києва, Львова, Берліну, Риму, Брюсселю, Відня та інших голосних імен і однаково голосних міст Європи, чи пак нової Європи.

— Ви писали, читали, їздили, вчилися, робили, ходили, їли й говорили. Це ваша провина, підсудний. Головне, ви думали! Думати в нас заборонено! Це первопричина вашого арешту.

Це так до мене.

Між нами відбувається дискусія.

Не погоджуюся з актом оскарження. Чейже має право людина писати, коли це служить доброму. Має право читати — коли красою від того твору гріє. Їздити, вчитися — чейже теж можна. Це не гріх і не провина. Ну, і як же ж мені погодитися з доносами, що чигають на кнеблювання людської волі?

Напроти мене за довгим столом сидять два оборонці драконського права, що репрезентують німецьку державу. Партійні відзнаки з розхристаною хрестами свастикою на сурдутах оком червоним визирають зловіщо, пророкуючи непогоду, хоч на дворі сонце черленню б'є об маленькі шиби

й чути гаряч від піску на площі. Блиснула грішна думка: взяти того гака ехідного й на атоми розбити...

Розходження деякі з протоколами інженера Мартинця.

Приводять Мартинця для зводин віч-на-віч. Чи одне він пережив у своєму житті? Вони ще дітьми бігали, як інженер Мартинець не одну поліцію турбував.

Ввійшов зарослий, блідий, напевне так, як я, обдертий напевне й голодний, як я. Напевне з тим самим почуванням.

У нього може ще більша турбота. Що там дружина й син? Інтермеццо поліційне.

Аналізують наші розходження. Більше як десять пунктів незгідних. Опрокидую. Рішуче. Тепер або ніколи.

Мартинець був довгі роки редактором „Розбудови Нації”. Чи даром він витримав завзяті бої з своїми противниками? Прекрасний еквілібрист.

Завзятий танець ступає відповідно до кожного слова, то жаром невимовним запалює чола поліцаїв, і хилиться то в цю сторону, то в іншу, залежно від сили еквілібристики.

Правда — вона притуплена. Вона спить.

Знову політикою дихають груди. Нецікавими речами, що в них так часто любить купатися людська думка. Бульба, Донцов, Євген Онацький, Бандера, Ольжич, генерал Капустянський, небіжчик Євген Коновалець, полковник Мельник і 100 тисяч долярів в Ярого сотника, і сотні імен, і сотні обставин з мого життєпису, і тисячі підозрінь, і мільйони нерівностей. Перемішане все, як горох з капустаю. Як мало вони вивчили, ці малі кацики гестапівські таку складну проблему політики української.

Формують моє обвинувачення ще раз:

Ви редагували „Сурму”, ви склали меморандуми до Розенберга, до Коха, ви навіть своєю рукою писали ноту протесту до нашого любимого вождя Адольфа Гітлера! Як ви сміли? Виправдання для вас немає.

Два оборонці права захоплюються матерією — то ступають до вершин, то знову падають вниз. Музика гестапа берлінського.

Перегортаються сторінки мого життя.

На хвилину даюся переконати, що в мене минуле. Навіть починаю думати про те минуле. Радію, що воно в мене є. Прекрасне, де-де не йшло воно по рівній лінії хотінь можновладців. Я цьому не винен. Романтикою з-за кутів вискакувало. Але де-де перспективою тягнеться ця рівна лінія, як по скляній поверхні.

Маю минуле.

Барвне і солодке, як солодке вино, чарівне, як чарівні луки з квітами були тоді там, де я був. Сорокате й пахуче.

Минуле.

Воно живо цікавить двох моїх слідчих, і вони добираються до кожного кутика порожнього, і пишуть на прекрасній машинці, диктують, переривають, відпочивають, кричать на мене, самі на себе, безперестанку курять сигарети, для нас призначені від краківського комітету, та пігулки для заспокоєння нервів заїдають.

Мій спокій не зворушують ні пігулки гестапівські, ні крик, ні лайка безсоромна. Хтось сильніший за них надхнув мені в той день філософський спокій. Як невимовно я вдячний йому.

Мое минуле їх тішить — де воно і обставини проти мене. Мое минуле їх смутить — де за мною правда. Мое минуле легковажать — де інших воно боронить. Словом, мое минуле цілком опановує машину, папери на столі, цілу обстанову в кімнаті дерев'яного бараку, де стіни заліплені алябастром. Щоб не чути було крику і болю людського. Воно вирує тут всесильно, вискакує дико через вікно відкрите — на сіножаті біжить і стелиться разом із свіже скошеним запашним сіном.

Як солодко мати минуле і нести за нього відповідальність перед власниками закону.

Все таки на мою сторону хилиться протокол на кільканадцятьох сторінках машинового друку.

Слідством звучить, судом заносить і готується вислід. Замикається сторінка, кінчається протокол, машина

закривається чудернацьким замком. Ротцоль, кримінальсекретар, кидає ще одну підкріплюючу пігулку в гестапівський рот, і вони обидва подають мені свої поліційні руки на прощання. Ніби нічого не було між нами, ніби не було десяти годин того крику, погроз та штукочок поліційних, єхидних, як єхидним буває не раз само життя.

Вагаюся: маю подати тим нелюдам руку? Ні!

Питання ставлю, щоб час виграти. Може й не на місці, не за моїм звичаєм.

Так, вони визнають самі, що це для нас важкувато, але що вони, бідні, можуть змінити в нашому становищі. Всевладний пан на гітлерівському Олімпі, той Гімлер в окулярах, там десь в льохах берлінських таке для нас видумав. Вони тільки ягнята невинні. Виконують його волю.

Виходячи, апелюю від імени всіх ще раз до них. Чи варто це було?

Йшов я до келії своєї швидше, ніж це робив завжди. Чогось дивно позирали на мене очі кістяків, що прибїгали на піщану площу.

Цього ж вечора розділили поміж нас десятки пакунків, що їх висилали наші знайомі.

Все вже було так зіпсуте, що навіть сухарі плісінню зацвіли. Не було там уже нічого, до їжі подібного. Сама цвіль і плісінь.

Німецька лицарськість...

Оскар похилив голову, він соромиться за свій народ.

Дивлюся у вікно, знову повторюю цитату про німецьку лицарськість, що сьогодні жестом значним заговорила.

28. 6. 44.

„Інтимна приязнь”

А ви, що фелaxами глей рівнини
Місили в цяцьковані стіни,
Ось вдарять громи — і осядуть вони
Озерами жовтої глини.

О. Ольжич.

Оскар вийшов на волю. На один день швидше, ніж його календар показував. Ще треба було раз цифру 24 перекреслити, аж тут раптом біла картка і — воля.

Сам на келії.

Віє пустою, тільки голоси з площі різними тонами прорізають келійну сутінь, що вже забігає від соснового ліска і домагається свого права. Так, як в житті. Кожне має свій час і простір. Де буде забагато — а в іншому місці бракуватиме. Де нерівно, то колесо воза заїде в яму.

Природа вирівняє все. Завтра чи позавтра. Не раз і століття триває цей процес вирівнювань.

Не можу стямитися від найбільшого підозріння, яке кинули на мене слідчі:

— Інтимна приязнь із доктором Ольжичем!

Чи це була наївність з їхнього боку, чи це просто провина бути з кимось ближче?

Повторяю цю ситуацію знову.

Ротцоль підсунув шматок паперу до Гледігава і на хвилину замовкли. Коміки — гадаю собі. Тоді саме Ротцоль вискочив із м'якого крісла і втупив котячі очі в мене:

— Що ви скажете на те, що ви жили в інтимній близькості до Ольжича?

Може був би я і на цей „закид” черговий не звернув великої уваги, якби не та театральна інтродукція, що його попереджала.

Саме тоді я глядів у вікно. Хвилину думав над тим поважним „закидом”. Потім мій зір перейшов на олійний образ „фюрера”, який відповів мені своїм комічним поглядом навкоси і задивився на папери та на грубий словник Кузелі, що його слідчі поклали переді мною для помочі. З його я ніяк не користав, хіба тільки тоді, як хотів здобути час для відповіді. Кидаю знову погляд на образ того найбільшого коміка всіх часів, оцінюю відповідно „геніяльність” в лапках і думаю свою ересь. Зненацька я бачу двох Гітлерів: одного — меншого, з очима, що зизом дивляться на свої вусики, і другого — більшого, напухлого, як деколи бувають в цьому раю в'язні. З штрафкованими штанами, а його дольмечери палками б'ють. Буцімто за те, що свій трудодень перервав і пішов на гулянку.

Знову образ міниться, і знову двоє Гітлерів стає. Один такий самий, як на малюнках мого співмешканця келії Рудольфа Крістіануса, що у вільні хвилини відвідує доми божевільних, а другого такого, як він має бути в моїй уяві.

Образи зникають, мій зір спочиває на партійних відзнаках двох кримінальних радників.

Тільки єдину ніч я переночував у келії сам. Як шалено люблю самоту. Вона така ядерна, щира.

Цілу ніч мої думки були на слідстві.

— Інтимна приязнь з доктором Ольжичем — не дала мені можливості спокійно пробути „самому”. Ні, я не був цієї ночі сам. Зі мною Ольжич говорив так, як тоді вперше, коли я з ним запізнався. Давно-давно це було.

Цілу ніч верзлися спогади.

★

На другий день перейшов до мене знову Сеґаль з божевільним Купером, що перервав усі мої гарні думки про світ і Ольжича і знову ввів мене своєю присутністю до реального побуту в'язничних буднів.

Тепер говорить Купер. Про все. Вірші деклямує про голод. Німці знають, що це значить голод! Далі він бігає по келії з своєю мітелкою, що приніс з іншої келії, б'є мухи, порохи стирає, знову б'є мухи... Так без кінця.

Здається не раз, що маєте діло з нормальною людиною. Логічно плывуть слова. Тільки якби не та мітелка, що зовсім нелогічно б'є своє довкілля — мух. Вона з швидкістю машини летить з лівої руки в праву і нараз — трррах! Тоді щойно ви розпізнаєте, що Купер як не божевільний, то знаменитий симулянт.

Поволі звикаю до нього, як до багатьох речей людина мусить звикнути в житті. Зрештою я бачив не одного божевільного. Одним німцем божевільним більше — вже не грає жадної ролі.

★

Чую на собі сонце, хоч в моїй келії долівка з цементу. Воно добирається до всього живого, плодить всяку нехар і зціляє всіх, потрібних і непотрібних.

Знаю, що там десь люди вигріваються на сонці в той час, як Купер божевільний сальто-мортале витанцьовує і вони бігають радісно із сонцем разом. Водою чи мороженим охолоджують спрагу. Тут — сторожа, наїжена, з гострим набоем в емпі. Дріт колючий, ніби спеціально для цієї мети був нагострений і більше наїжений. Тут сторожа, що усміх давно забула, тут і урядник, високий, товстий, що не легко стопився б в крематорійній печі, вже другий місяць з двома іншими сидить на літницьу і допит веде. Про Ольжича мене питає.

Чую на собі сонце і сліди допиту.

Що тут з людини хочять зробити?

Що вже з багатьох людей тут зробили? Погляньте тільки на тих скелетів, що виходять на „волю” з цього поліцайлїхес ервайтертес гефенгніс і ерцігунгслягру! Так урядово називають наш табір концентраційний в Бреці.

Чую на собі сонце.

29. 6. 44.

Чекання

Дні червневі закінчилися і слідство теж. По мені були ще раз в безконечній черзі: Мартинець, Бойдуник. Деякі доповнення додавали.

Ці протоколи пойдуть до Берліну.

Чекаємо висліду.

В келії божевіллям дихає кожний кутик. Купер (це не той відомий фільмовий артист Гаррі Купер, це німецький робітник, що домагався кращого прохарчування в лягрі і замість хліба, намащеного маслом — попав до нашого раю) зі своєю мітлюю бігає за мухами. Боюся, що, коли я ляжу, а він махне по моїй голові, то так, як у казці з ведмедем буде.

Куперова послуга.

Це не така проста справа — жити в одній келії з такою людиною. Якесь тільки маленька тканина в мозку пересунеться чи перерветься, і людина божеволіє. Це так зветься в науковій термінології.

Маю нагоду робити порівняння.

Купер говорить, деклямує все, що вивчив ще на шкільній лавці. Мух б'є із певним завзяттям. Заходить до вищих матерій, як філософія. Нараз та лінія рветься, і він говорить тьмяно. Говорить, говорить і говорить.

★

Сегаль сидів на дзиглику й переглядав вміст своєї текстурної коробки.

— Вибачте, пане Купере, я добре не дослухав, про що йшла мова?

Обмінялися поглядами. В келії не треба шукати багато причин до конфлікту. Подивиться один на одного, і конфлікт вже готовий.

Руки міцно сплелися. Чотири м'язисті руки шукають опертя. Кров тече. Сорочки шматками злітають з одного і другого. Йде боротьба двох людей, що забули Божу заповідь.

Я мусів перервати нотування своїх думок.

За півгодини пізніше вони обидва сиділи в різних кутах келії — мовчки.

★

Липень почався прекрасним днем. Навіщо так багато крові, коли дні такі прекрасні?

Капітан покинув наш табір.

Від першого липня не видно вже єхидно усміненого, звироднілого обличчя, з блискучими бляшками, навішаними симетрично на грудях.

Дні червневі закінчилися інтермецом музичним, що його гестапо берлінське незугарно заграло ще раз на гімлерівських струнах, інсценізуючи кілька нецікавих картин старої малярської виставки тут у нас.

В келії, на вікні, за сіткою і взагалі всюди, де тільки думка і око спочили — осідала важкою матовою паволокою уривчата і гостра мова бездільного чекання.

Довгого, як вічність.

1. 7. 44.

„Лев” Мірко Єзуліха

Цю книжку Сеґаль дістав від своєї сестри Герди. Пропашована до табору, як багато інших речей.

Майже тисячу років треба відняти від нашого числення, щоб прийти до читання цієї книжки. Одначе й сам автор не дуже пильно доручає читачеві дату. Він при кінці книжки петитом подав ряд цифр. В тексті дат не знайти. Книжка ідеологічна, як голова самого Гітлера, видержана в тоні сучасних Геббельсових проповідей та дешевих гасел, що віють завірюхою і барвою кричать із-за кожного кута та завулка. Плякатом розхристаним. Хочеш — порівняй: на кожному вікні, дверях палець на вустах і три літери, що в кожній мові зрозумілі: ПСТ! Мовчи, чоловіче. Не говори, бо прийдеш до такого раю, як оце, і не вийдеш з нього так скоро. Де-де малюнком додається пояснення: Файнд гирт міт. Найбільше все-таки паперу пішло на видуману казкову людину, що й казкову назву прийняла: Коленкляв! Цей образ наїженої голови висить всюди на будинках, в часописах, в кіні, на дверях будов урядових, на вікнах вагонів, в кльозетах — всюди. Вперше я з цією мацапурою зустрівся у Франкфурті в поліційній будові. Це стояло і на дверях нашої в'язниці в таборі на Бреці. Світло, вода, ґаз, вугілля і їжа! Ощадність, ощадність і ще раз ощадність!

Каносса у Єзуліха — це нашого сторіччя нічого іншого, як тільки той нещасний Версаль, за який стільки дискусій провели політики. Так, як по Каноссі Червонобородого з'являються провідники відродження в тодішній Німеччині, так і по Версалі опанував рух, що зараз креслить п'яно

по мапі Європи нову дитячу Європу ляльок чи манекенів з расою норманською, блакиттю очей і дивовижними нюренберзькими параграфами.

Проте ця книжка має свою вартість. Вона є прекрасною відповіддю нашим оборонцям „мистецтва вірного”. З кожної матерії можна зробити статую монументальну. Додати ліпила, барви, головне вигляду прекрасного. Вдихнути форму і дух ества — це найголовніше завдання творчої людини. Щоб це з-під майстерної руки жило і говорило своєю мовою.

Творців треба. Щоб з глини чи воску, з сепії чи чорнила і друкарських черенків, з матерій історичних чи побутових створили чудові види без вад і наклепів, без плачу і нарікань.

Не важно, чи це будуть критики називати неоклясицизмом, реалізмом, сюрреалізмом чи врешті неосимволізмом. Не важно, чи цей напрям прибере в кулюарах вчених ще іншу назву. Для народу це не має найменшого значення. Творчість залишиться тільки творчістю.

Читайте ви Мірко Єзуліха. Читайте його Льва, Цезаря, Кромвела, Ганнібала, Дон Жуана, Лицаря, Вояка, все, що він написав. Стилю тут не шукайте. Плебей німецький розумів його прекрасно і гнав просторами Європи вздовж і впоперек, гнав і по окраїнах Азії, по берегах Африки, по морях всіх. Безумно, як безумним не раз само життя буває.

На дворі сонце пече. Добирається в келію і змушує до інших думок. Тіло волі та руху в просторі прагне.

Ще раз ніжно гладжу книжку і з такою любов'ю відкладаю, як Бранденбургію відклав би на завжди.

4. 7. 44.

Почування

Говорити про почування — важко. Вони бувають різними. Відповідно до сонця, холоду, злоби, побоїв, крику, голоду та хвороби і смертного походу, що денно йде попри мої вікна від штаб в напрямі мурованої шопи. Говорити про почування можна різно, і ніколи не матимемо повного образу почувань. Почування бувають різні. Відповідні до часу і простору. Коли б такою скалею можна було тільки міряти наші почування!..

Коли б ми писали на семінарі студію про почування, ми б мусіли навести відношення до різних ситуацій. Тут мусіло б пролунати далеко більше вчених слів.

Почування в Бреці у нас усіх були одні й ті самі. Хоч ми про це не мали ніколи нагоди говорити. Помимо всіх тих різниць, що були поміж нами. Вік, покликання, студії та цілий ряд відмінних психологічних ускладнень.

Почування голоду. Всесильного, потужного речника всіх епох і країн. Та ще другого, не менш важливого речника людських душевних, інтимних складників —

Почування туги!

Ці почування склалися в одне і доповнювалися різними меншими терпкими складниками і творили ручай спраги, що з жарким сонцем вибухали з келій на бренден-бурзьку землю. У світ неозорій. Тільки поза дроті.

Знаю, що почування зникають, забуваються або розпливаються з дощем чи водою. Я знаю, що всі вони йдуть часто з вітром і, як мрія чи сон, в небуття проходять. Воно навіть добре, коли почування — це щось нестале, це як лід або сніг. Але ніколи — як земля чи ґраніт.

Знаю теж, що хоч збліднуть їхні грані, то ці почування вічно будуть однаковими. Почуваннями, що не вимаже їх ні час, ні простір, ні воля, ні реабілітація у формі додаткового кусня хліба. Хіба тільки живі свідки цього раю розкажуть світові про це, що тут діялося, і поголоска піде вздовж та вшир і розійдеться світом реально документована правда, як просився в'язень з-над Горині чи Драви, що він хоче жити. Легенди складатимуть байкарі... Як тільки...

— А може — каже мій сусід до вікна — може нікому з нас не прийдеться виступити ще раз між друзями і передати ці почування, так, як вони невимовно нестримним вульканом тиснулися в грудях, кісткою в горлі ставали і важко придавлювали колодою, як тільки в'язничні будні це вміють — велике і шляхетне людське „я”.

У мене мільйони різних почувань, що я їх записати не можу. Не знаю, чи вдасться мені коли це зробити.

Деколи бувають у людини сильні почування. Сильніші за тривкість пера. Такі вони у мене в цю хвилину.

6. 7. 44.

Біблія

Дні дощові. Непогода. Вогко в келіях. Кіндер (дійсно, як влучно його прізвище віддає вдачу), помимо своїх дев'ятнадцяти років, ліпить літака і пише свій календар побуту з нами разом.

— Гуляв з дівчиною зі сходу, — бо ж він сам родився в Харкові. Німецької мови не знає.

Інженер насупив великі брови і обняв, скрадаючись, книжку Єзуліха — „Льва” так, як я це робив.

Говоримо мало.

Надходив вечір. Темні тіні з-над ліска соснового навіжено заскочили до келії.

Інженер встав зі свого верхнього ліжка, і про Біблію мова зайшла. Про Старий Заповіт. Може це під впливом біблійної гарячки, що вирує в Німеччині. Розкладає тоталітарну державу.

— Я просив, щоб мені передали Біблію до в'язниці. Цю скарбницю мудрости. Багату на тисячні приклади з життя. Та не дістав дозволу.

— Я теж сидів над Талмудом, і не раз дивно мені, чому Талмуд суворіший за Старий Заповіт?

Інженер не дав мені докінчити.

— Талмуд — це Мойсей. Цей революціонер. Борець за волю і потугу Ізраїля.

Іван Франко тут пригадався. Цитуються строфи, що залишилися в пам'яті.

Переносимося до ніби зовсім іншої матерії. Оживляємо її. Знаходимо насолоду у відтворенні прекрасних образів, що служили багатьом пізнішим філософам, ученим, письмен-

менникам, поетам і творцям з граніту чи гіпсу, як невмирущі пам'ятники.

Келія й Біблія — неначе найкращий символ порівнянь. Келія й Біблія — хоч не має тут сторінок з обгорткою, обов'язково позолоченою, — та ці відвічно перестарілі приклади: Йова, Датана і Авірона, Авраама і Якова, Содоми й Гомори — створюють близьку атмосферу. Дають вітиху дням прийдешнім і надію.

Інженер знає Біблію. Подібних ситуацій в його житті вже було чимало. В такі хвилини зайдіть тільки до Біблії. Вона дасть відсвіження, що в психології називається оптимізмом.

Знов же таки можна повторити мудрі слова латинські: *Nihil novi sub soli*.

З Біблії пішли шляхи модернізму. Тільки маленькі титли позмінювали шахраї та еквілібристи. Але замінити Біблію чимсь іншим ніхто не зумів. Біблія залишилася вічною книгою, і золоті літери завжди рамуватимуть її хребет.

Келія і Біблія. Сибір чи Соловки. В'язниця чи концентраційний табір — два поняття, що знайшли себе і тут навіть, в Бреці, творять гармонію.

Келія і Біблія.

Її читали і будуть читати. Цитати з неї присвоїли нові століття і нові народи. Тисячоліття змінило землю до основ, але Біблія перетривала до нинішнього дня. Хоч багатьох її зле розуміють. Прикладом, нові в'язні, що Біблію по-своєму викладають і тут гостять на довгі роки. У віці модернізму тоталітарного.

По небу сунуть хмари. Потужно вихором сунуть дощові хмари.

Над сосновим гайком знову темнь розляглась.

Скулені в дві погібелі, сновигають по піщаній площі дольмечери, вахмани і жертви їхнього панування.

Чому вони Біблії не знають?

10. 7. 44.

Панга рей

В келії йде гаряча дискусія, як люди часто невірно інтерпретують певні наукові поняття. От наприклад: Коли дитина присвоює собі чужу річ, це звать — манією!

Коли хтось із звички забирає чужі речі, це звать досить ясно — клептоманією!

Всі годяться над терміном, що коли хтось без пардону забирає, грабунком і розбоєм, то це треба назвати — германією!

Келія при тому регочеться.

Зовсім не знаю, чому при тому обов'язково реготатися, коли тут плакати треба. Воно в нас вже так буває, що навіть з чоловіка, коли він вже останнє слово сказав, теж насміхаються...

Сьогодні однаково ж поганий день. Проходу жадного. Кіндер сон оповідає. Пророкую йому волю. Як солодко лоскоче це слово дев'ятнадцятьлітнього Віталія.

Тужно робиться в сльотну днину у в'язничній келії. Безконечно довга хвилина.

Ще „бандитів” не закінчили гнати на допити. Стоять вони, як стойкі грецькі чи факіри індійські. На дворі дощ ллє, як з коновки. Що вахманам і дольмечерам! Вони поховалися під покрівлю, а „бандитів” небо пригортає.

Понеділок почався негарно.

Похмурий день, як і вчорашній. Прохід короткий. Задуха в келії. Розмова не йде.

Сосни похитуються від вітру. Мряка закрила небо. Маленький, тільки видний у вікні, вирізок неозорий.

На дворі крики, лайки. Муштра без кінця.

Вже п'ятий день погана погода в таборі.

Як тільки в таборі роздали прекрасну вечерю і несподівано заблисло сонце з-над вершків кріслатих тополь, що хитро хозалися за бараками, — мені прийшло знову на думку одне гарне, чаром і одами оспіване слово. Могутнє, як смерть, величне, як життя. З ним я ношуся по келії і зраджую його інженерові. Він виходить із задуми, глядить своїми окулярами на мене. По його обличчі простяглася гарна, невинна, надійна усмішка. Надзвичайно радий я, що зміг інженера розважити грецькими словами. Вдячний старому філософові — думаю, чи справді він мав рацію?

Так, справді вірте грецькому філософові. Все минає, що народилося і що колись жило. Все має свій кінець. Навіть і думка. Менш чи більш вдатна.

Крізь ґрати заржавілі проскочив ще останок дня.

Всевишній вирішує часто спори одиниць і народів. Здається, Всевишній хотів вирішити і в цьому змагу дольмечерів. Вже година, як падає град. Білі пігулки вискакують танцем гномів по піщаній площі. Так само, як отой бельґієць вчора тут присюди робив. Ті білі пігулки граються по дахах, папою критих. Неначе діти розсипали силу білих цятток, що від них тільки чогось похолодніло.

— Бранденбургія в граді! — принесуть завтра часописи.

Ні, цього не буде. Гітлер закнеблював пресу. Вона тільки Геббельсові тиради вміє співати. Навіщо про град має довідатися романтичний музика, мешканець Відня чи хоч би холодний плебей з Данціґу? Так, як і про цих „бандитів”, що обернені лицем до стін чекають свого засуду. Навіщо про це все має довідатися мешканець Нової Європи?

З вікна видно, як ніжно похилилися трави. Всі інші рослини, що їх видно з мого вікна, — теж. Кругозором видніє ще білявінь пігулок, що на очах швидко тануть і дишають льодом. Так, як Бранденбургія.

Град — це слово Боже. Але й слово Боже — *parta rei*.

11—15. 7. 44.

Розлука

У Войновського був лікар з Брецу. Справжній лікар. Не наш фельдшер Конрад, що ще перед двома роками мав слюсарню у Швібусі.

Вирішили, що його треба перевезти до лічниці.

Войновський не хоче.

— Хоч я сам в келії, але я чую, що тут недалеко, за стінами, живете ви, мої товариші. Чую ваше існування. Деколи ваш голос, віддих. Не поїду!

Впевняють його, що треба рятувати здоров'я. Не на місці сантименти, коли саме життя в небезпеці.

Лежить непорушно на ліжку в келії число 9 і дивиться тужно на двері, впоперек дошками збиті. Рисується не фізичний біль — а біль близького розстання. Неначе в піснях українських, що вросли глибоко з прадідів буковинських в кість і кров. Може, не одну з тих пісень мати над колискою йому співала. Опісля напевне іншу пісню почув він — із забарвленням далеко глибшим, як треба було покидати зелену Буковину.

Швидка й переконлива мова доктора Левицького і ґрунтовні запевнення директора Бігуна та лагідні слова розради інженера Бойдуника на проході — ломлять Войновського.

Він врешті погоджується.

— Добре! Поїду.

На ліжку лежить дитина. В'язень. Політичний в'язень у концентраційному таборі гестапа. Він має в собі багато дитячого. Живе почуваннями, згадками, снами, надією. Може трохи й забобонністю.

— Добре! Я поїду, — кінчає він. Не забудьте за мене. Коли вас везимуть до Берліну знову, чи кудись в інше німецьке відоме чи менш відоме місто із в'язницею чи концентраційним табором, чи просто з таким щастям, як оце наш рай, — ви не забудьте за мене. Без мене не їдьте!

Хвилину відпочивав. Важко дихав. Його груди чи легені не зовсім в порядку.

Директор Бігун запевняє, що всупереч забороні, не зважаючи на ґрати та колючі дроти, згадуватимемо його.

— Ми не забудемо за тебе.

★

Думаю над глибокими словами розлуки. Не хочу свій цинізм показати назовні. Бо чи не були це порожні слова запевнення?

Заглядаю в далечінь — куди око тільки добіжить — і думаю про багатий пісенний матеріал, що дав мені нагоду саме сьогодні порівняльною метою дійти до серця, істини того слова, що в словнику зветься — розлукою.

Чи мати сина виряджає в стремена. Чи дівчина нареченого. Чи приятелі прощаються назавжди. Перед терпкими хвилинами чи перед смертю. Всюди розлука має те саме забарвлення. Полоскоче по симпатичних нервах, зашкрябає пилою по душі, і боляче виступає щось із горла, наче не власні слова.

Розлука.

На піщаній площі дольмечери знову оголосили летунський сполох.

Перерва для тих, що мусіли тут витанцьовувати. Нічого, вони своє надроблять пізніше.

Сонце пекло. Як вогонь з печі чавунної, чи як в крематоріях таборових. Над Брецом сонце пече немилосердно. Воно напевне тепер однакове і в моїх сторонах, що віддалені не тільки кілометрами, але й дротами та поліцаями. На кожному роздоріжжі — німецький поліцай.

18. 7. 44.

Атентат

Липневе життєдайне повітря обдарувало наш простір. Новин без кінця. Літак розбився в нашій околиці. Привезли залогу з літака. Оточили її оком поліційним, всякими Владиками і Гурськими. Брат на брата. Лондонський поляк підляг полякові з Вартегав. Зашиті гроші в шапці знайшли. Дещо уві сні проговорився. Решту при слідстві дольмечери палками видітали.

Тисяча інших прерізнних вісток, що в них важко розумітися, котра правдивіша.

То зброю нову видумали німці. Таку, брате, що нею прямо в Лондон стріляють. Такі то вже великі осяги.

Вавилоном вирує в таборі, так що навіть вахмани зраджують в'язням свої думки.

Табір став політичним ярмарком.

Аж раптом в таборі справді завирувало. Перескочило всі дотеперішні вістки. Що там фау один, що там фау два, що там навіть фау 60? Що там літак і братня різня? Що там таборова бруква і трупи щодня? Все це ніщо супроти того, що ввійшло в табір гострою чуткою:

„Вождя”, помазаного німецьким партійним богом і таким же народом згарячкованим, вбити хотіли!

В четвер 20 липня шляхтич, не вірний талмудові нацистичному, окаянний душоуб полковник Штаффенберг хотів дорогого фюрера Німеччини послати на другий світ, бо цей вже замалий був для нього.

Вавилоном завирував табір.

Вахмани хилили свої пруські, як кінські ліхтарні, голови і вже менш заходили в балачки з в'язнями.

Скелетам надія вступала.

Може дійсно одного дня оті прокляті колючі дроті прорвуться і ті сіножаті обіймати можна буде з дитячою пестливістю. Свобідним, без ока гестапівських наймитів.

Задовго вже отой дракон з-над Шпре свої теревені світові маячив. В цьому місті, народини якого історія затимила щойно від двох століть, — мав він знайти свій кінець?

Задовго витягав він свої отрутою намазані пазурі в чотири сторони земель європейських. Зараз він тільки емблеми замінив. Гаками орамився, що їх археологи буцімто мали десь там викопати з німецької землі.

Преса понесла наказ за наказом.

Ерна Бреґер додала мені до келії пару великих плахт із „Фелькішер Беобахтер”.

Шеф генерального штабу генерал-полковник Гудеріан прочитав радіом Гітлерів наказ:

— Мала купка безсовісних офіцерів хотіла мене замордувати, одначе Провидіння Боже не допустило до цього...

Цілі тиради.

В цьому цікаве єдине: той, хто був суцільною профанацією, хто повинен прийняти найбільшу кару, яка тільки існує, за гекатомби трупів, за знищення Європи, ба, що більше, за знищення свого власного народу, — він на Бога покликається...

Інженер сердито відкладає газету і ходить по келії.

— Чому той цілий Штаффенберг такий ідіот послідній? Радість в таборі запанувала.

— Може вмре? Може дійсно забили?

Вавилоном завирував табір.

Може вже воля?

Може гідрі з-над Шпре врешті-таки пазурі пообтинають? Може завтра знайдеться мудріший Штаффенберг?..

Може.

Вавилоном завирував табір.

21. 7. 44.

Складна математика

Перший пакунок мені прийшов. Три сухі шматки хліба. Трохи цукру. Це тому, що немає двох псів у людській подобі — Ротцоля і Гледіґава та їхнього шефа Вольфа.

Розкладаю в келії цукор і хліб. Розглядаю адресу. Хочу відшифрувати, що думала та людина при писанні мого прізвища. Вкладаю до текстурної коробки, що стоїть у мене на печі, й обраховую час, на який вистачить цього пакунка. Прошу інженера, що в своєму житті математикою далеко більше займався, ніж я, допомогти мені розділити денні порції. Він усміхнувся — і, за браком часу, — відмовився. Він теж дістав пакунок. Подібною процедурою зайнятий.

Пригадується мені казка, як хтось хотів до неба дістатися. Народні казки ще не знали спроби лету в стратосферу ученого Пікара! Крутив перевесло, а йому ніяк вгорі не доставало. Тоді він кінці в долині обривав і на горі докладав. Чи не подібна ситуація?

Обраховував я сумлінно прийдешні дні, і хоч як пильно муштруй мозок арифметикою, — ніяк не виходить. Врешті залишив це діло, вважаючи за безнадійне.

— При чому тут математика? — каже інженер. — Тут серця треба. Хто серця не має — той не може бути добрим математиком.

Залишаю математичні обрахунки. Стаю біля вікна і вслухаюся в пісню, що понуро доноситься з жіночих бараків. Все мине, все пройде.

Емоція пакунку — вона не пройде безслідно ніколи. Я швидко гострив свого ножа, зробленого з ложки, й з три-

юмфом переможця втинав шматок за шматком чорного житнього хліба. Що за емоція — мати власний шматок справжнього хліба в Бранденбургії!

Хліб пахнув Україною. Хоч з Кракова його висилали. Привіт з далечини. Чогось Вишенський пригадується — хоч аналогії тут небагато — із запахом вишневих квітів із Судової Вишні в келії чернечій на горі Атоні. Цей хліб більш реалізмом дихає. Може це така вже доба звірячого реалізму.

Однаковим привітом звучить в келії і вібує в просторі.

Хліба все меншало і меншало. На дворі тим часом життя пліло. З бараків таборових гуло, як з гнізда джмелів.

Сонце по дощі і граді заходило червоно. Багряним осліпило зелені дошки бараків і гайок сосновий. І, як мітично-пророче Мене-Текел, щось віщувало в природі. Забобон? Ні, природа не знає забобонів.

Вдивляюся в цей зловіщий прихід вечора. В келії робиться темно. Легають всі спати. Агнес і Ельфріда ще співають.

Спокій тільки ввечері. Одначе сьогодні ми зажили розчарування. Двері відчинилися навстяж і „цувакса" нам дали.

Дуже милий вечір. Мова йшла про мистецтво й літературу. Полонений Марко Троїцький біля Орла 5 липня минулого року брав участь у битві великій. Німці виграли і як трофей між сотнями полонених його привезли сюди. Годували лушпинням і водою, так, що люди пухли і вмирали, як мухи. Робити треба було. Раз наш Марко причаївся при роботі чи заснув із втоми, і, як стемніло й поля укрила сіра мла, пробудився і пішов дорогою на схід. Сотні кілометрів блукав. Цитує цілі пасажі російських творів на пам'ять. Знає прекрасно мистецькі напрямки, хоч нав'язаний своєрідним Сходом. Ненавидить большевизм. Батька большевики розстріляли. Помішиком був. Мистецтво в ньому живе, і він плянує нові твори за своїм сприйняттям. Жаль, що ми з ним провели лише один вечір.

Обдарували ми нашого Марка тим, що нам складною математикою здалося. Найкраща розв'язка прийшла.

Субота 22. 7. 44.

Книжка

Кров — це вино для людей,
що живуть у смертельній тривозі...
Джон Вандеркук „Чорний Володар”.

В'язні міняються. Все свіжих постачає світ. Кожний вівторок і п'ятницю нові транспорти додають тих, що не погодилися з поліційним законом. Деколи денні образи стають прикрими.

Мимоволі думка біжить, як вихор. Чи дійсно весь світ завзявся проти закону?

В сусідній кімнаті з'явилася Ванда. Була в кухні й теж розминулася з розпорядженням адміністрації. Вона казала, що кривий магазинер залицявся до неї.

Її вікно від мого на віддалі півтора метра. Цю віддаль звичайно можна побороти. Таким чудом з'явилася в моїй келії книжка.

Про нову емоцію немає часу думати. Це згодом. Тепер гладжу книжку, що не мала прекрасних обгорток і була вже зужита по-в'язничному, як дорогоцінний молитовник пан-отця.

Мене ніщо тепер не зворушить — ні мої думки, ні моє довкілля, хіба тільки вахман, але для цього є товариші, що попередять мене.

Поринаю в сторінки „Чорного володаря” Джона Вандеркука в перекладі на польську мову, бо Ванда з Варшави родом.

З годинами „Чорний володар” Джона Вандеркука росте-виростає і що далі, то видається більшим володарем за всі історичні постаті — Цезарів та Кромвелів. Прекрасно

написана повість про чорного володаря Крістофа, короля Сан Домінго чи Гаїті. Ще глибше поринаю, як дитина в траву, в боротьбу за волю чорних з білими. Тема, що нею займалися тисячі авторів. Поневолених на земній кулі тисячами можна рахувати. Переживаю рядки разом з автором, що стоїть на стороні покривджених. Бунтом палаю, чому польські легіони воювали на стороні Франції, а не чорних? Вони ж самі тоді були ще поневоленими.

Вандеркук відкрив панораму: зрада, хитрощі, підлота, рафінованість, убивства, тюрми, холера, зараза на одній стороні, на другій — безумне героїство, відданість, правда. Образи чергуються, як у фільмі.

Я стаю незмірно вдячний авторові за прекрасні слова і правдивий конфлікт, змальований по-мистецькому. Конфлікт, що може не завжди був збудований на шляхетних замірах.

Знову гладжу книжку. Виписую цитати з листів Крістофа до французьких правителів.

З останньою сторінкою виношу гнітюче враження. Смерть, смерть і ще раз смерть. Тло далеке і роки теж. Одначе духовість, яка ж вона близька! Порівнюю з Львом Єзуліха. Генрик у Єзуліха і Крістоф-Генрик у Джона Вандеркука — при кінці життя психологічно переживають ту саму думку:

„Що я зробив доброго за ціле життя?”

Перед смертю питають себе, чи правильно йшли? Вони хочуть впевнитися ще раз і почути слово підтвердження від близьких співробітників. Характерне у „Чорному володарі” те, що Генрик перед смертю мие руки, вдягає білу сорочку. Готується на смерть.

Так, як у Біблії чи у Стефаника.

Дедалі переконуємося, що життя — те саме, як було тому тисячоліття. Таке, як у Вавилоні старому, Єрусалимі, Тибеті, Єгипті, у Вельфів чи Гогенштавфенів або на маленькому острові Гаїті.

Переді мною індіанець, що перший хотів створити державу індіанського племені. Його життя, панування і смерть.

Гаїті чи Європа, біла раса чи жовта, чорна чи яка там інша — психологічні почування подібні. Конфуцій чи Будда, Магомет чи Христос, Арістотель чи Тома з Аквіну, мислителі старі й нові — вони тільки люди з меншим або більшим відчуттям темпераменту, з меншим або більшим поривом життєвим. Думки про життя і смерть, про душевні високості і тонкощі почувань залишаються вічно ті самі, що були, з тими елементами, що їх життя дало на світ Божий. Тільки з іншим тінуванням — людською рукою. Цікаво їх сприймати і радуватися ними, убожати, так само як величним життям і його ростом.

Слідкуйте самі, чи ця книжка не напровадить вас до інших думок. Вона допоможе в дні смутку і зневіри, в дні келійні і голодні. Ви ще раз переконаєтеся, що кривда існує від споконвіку. Кривда в Сан Домінго, чи в Індії, в Україні, чи в Бранденбургії — зостанеться нічим іншим, тільки — кривою.

Вандеркук, Крістоф, Гаїті і цілий ряд повстанців, що винесли на своїх плечах весь тягар повстань, — виринають з рядками і довго нуртують в голові, з'являються в келії, на вікні, так як на вікні Крістоф в альпейській в'язниці.

Я беру в руки мій маленький олівець, — вслухаюся в розмову моїх співмешканців, і нитка переривається.

Всупереч хотінню, як символ кари людської, звучать знадвору тверді слова дольмечерів та вахманів. Вони приводять своїм вишколом до дійсності буденної. Наказують в сучасний момент забути поезію минулого.

Знову мої думки біля Войновського, що ніяк не може пройти через параграфи закону і піти лікуватися.

Мої думки з днями терпкими бавляться.

Відкладаю книжку в сінник, якщо сінником він дозволить себе називати, і хочу віддати сердечну подяку Ванді біловолосій, що внесла в келію на довгий час розраду.

Вандо біловолоса, коли я тобі подякую за „Чорного володаря”?

Липнева містерія

На просторі, скільки оком глянеш поза дротами, видно, як літо заграло всіма барвами і всіма відтінками своїх найповніших сил. Чотири берези в сосновому гайку вгинаються перед потребою соків і тужно листям тріпочуть, бороняться завзято перед вітром західнім.

На полях копи стоять в ряди вишикувані, а на обід ми вже знову брукву дістали. Прекрасну на вигляд, жовту, із живими м'язнями, більш до світла місячного подібну. Руїну людського організму.

Липа, що вдалі завітла, голосить світові вузькому про силу, що надійшла. Силу росту й потуги. Навіть тополі, що в ряд поставали, як вимуштрувані німецькі вояки, геометрично шлях рамують і холодом холодять сторожа на вежі таборовій. Вони співають пісню повного літа.

Липнєве літо грає нашим простором монотонну музику, що пахне лісом, лугами і сіножатями.

Літо в таборі завітло барвами і відтіннями різними. Воно цікаву кантату співає про чуда природи. Вечорами, ніби рефрен цих денних чарівних пісень, повторяє відгомін. Місяць ночі заливає сяйвом докільля. Пісок в таборі, бараки, наші келії. Ніби привиди ганяють по протилежній стіні, й на мій капелюх сідають, що полиняв на вішаку. Зіскакують на кибель, то знову на ліжку, до мене самого туляться. Місяць говорить своєю мовою. Одягає що новину в барву мелодії, драматизує магічно й перекладає на мову таємних дотикових звуків. При переклику нічного птаха твориться літня липнева ніч, ідилія звуків безмовних, ніколи не вимовлених, таємниць прекрасних.

Інженер сьогодні ціле пополудня сидить мозчки то у вікно заглядає, ніби хотів пам'ять свою загнuzдати чи сосни з ліска притягти ближче до себе.

В келії в нас телер просторіше. Тільки Кіндер час-від-часу питає значення того або іншого німецького слова.

Косіцький думає про вівцю, що до Форсту помагав нести товаришам.

Спокій цей дає можливість нам віддатися думкам.

Завтра промине шостий місяць у в'язниці. Півроку! Час, коли діти відпочинок дістають і школу покидають. Мірило, що служить для кар. Вимір урядничого часу, сплата векселів і боргів.

Півроку!

Інженер відзначає цей день мовчанкою і переноситься напевне туди, де було найприємніше і найсолодше. Це його справа.

Шукаю в цей час помочі в літературі.

★

А дні, як зловісні змовники, підступно летіли звідкілясь і хитрим підступом, як паноптикум, як комедія-комедій з ляльок воскованих, показувалися цілою красою одягу, барв і перук.

На, дивись і розглядай, втішайся мною, я до тебе на-лежу, я твоя власність, роби зі мною, що захочеш.

Ми, звичайно, слухняні.

Розглядали хвилини, години, на їжу ждучи, щоб ніч день достигла вчас.

Так ішло аж до сьогодні.

Від сьогодні я живу з цими днями і я готов сприймати дні — скільки їх буде в цьому божевільному календарі.

25. 7. 44.

Тому дві тисячі років...

Якимсь чудом дісталася мені до рук брошурка, призначена для дітей, що так приємно їх називають: гітлеровою молоддю. Оповідається там про полковника Петерса, як він видурих від африканських тубільців землі під колонізацію та як він дістав за те від Бісмарка похвалу.

В тексті є прекрасна ілюстрація! Петерса несуть тубільці через піски пустині до пристані. Петерс при тому з якоюсь спеціальною насолодою б'є їх нагаєм.

Однаково, як це роблять тут у нас есеси і дольмечери. Однаково, як поводитья зараз німецький колонізатор на зайнятих теренах...

На проході бачимося вже всі разом. Поставили нас один від одного на віддалі двох метрів і мовчки наказали: пиши коло. Бачиш перед собою знайомого, навіть більше того — приятеля, може ще більше як приятеля, того, з яким в одній справі ділиш долю і недолю. Говорити заборонено. Зрештою навіщо нам говорити? Ми й так себе розуміємо. Поглядом, рухом руки, що ніби невинно сунеться по піджаку, шукаючи опертя в кишені. Руки в кишенях не можна носити. Розуміємо один одного, хоч би ми були за мурами колоса-в'язниці. Розуміємо, хоч би ми були на віддалі багатьох кілометрів. Так, як розуміла Басарабова Кальнишевського та в'язень з-над тайг сибірських — в'язня з Берези Картузької.

Надворі липнєве сонце от-от до zenіту доходить.

Келія за келією виносять сміття та киблі. Марш вправляють та інші поліційні штучки. Не вільно тут ніколи за-

бути, що це ерцігунгслягер. Тут мають виховати скелетів на добрих майбутніх громадян Нової Європи. До келій повертаються смертельно втомлені. На піщаній площі трохи далі — новоприбулі, нові жертви непорозуміння і невігластва стоять випрямлені в рядах, вперши свій зір у дошки бараків.

— Не ворухнись! — лунають всесильні голоси дольмечерів. Сумом і комедією дихає по таборі.

Доктор Вассіян похмурий. Медитує сам із собою і додає свої ремарки до середньовічних умов, що запанували тут.

Доктор Левицький біля Войновського, припертого до стовпа електричної лампи.

Інженер Мартинець рушником прикрив щоки і шулікою ганяє по піску. Зуби вирвані нефортунно.

Навіть звичайно веселі — директор Бігун та інженер Бойдуник — сьогодні теж посумніли.

Сиджу на порозі біля дверей бараку і виставляю своє тіло таборовому сонцю на привітну зустріч. Воно однакове для всіх. Воно прекрасне. За в'язничним звичаєм, щоб ніхто не почув, кажу до інженера Мартинця, що саме надійшов і став поруч мене, вічне коло пишучи ногами:

— Усміхніться, інженере!

Погляд зупинив на мені і на мій сарказм докором глибоким відповів:

— Як можна усміхатися, коли історія на цих тисячі квадратних метрів простору на дві тисячі років повернулася назад!

Пішов, вічне коло пишучи ногами.

Сонце гріло на табір, так що навіть блощиці по піску марші вправляли однаково з людьми. Воно однаково сипало рожеві промені на вахманів, що наїжено стояли на вежах і на площі. Воно однаково гріло в'язнів, що впалими очима тужно просвердлювали далінь.

Воно не знає історії, в'язниць та тортур. Це сонце з небес. Воно тільки однакове для всіх.

26. 7. 44.

Іржею душа обросла

Ви бачили образ: у дворі молотять машини зернисту пшеницю?

Ні?

Шкода.

Біжать колеса в круговороті, ремінні паси лопотять монотонну пісню, подібну плескотові плеса. Намащені шруби м'яко обертаються коло своєї осі й допомагають оборот кірату. Один шруб другому помагає, одне колісце — другому, як годинник. М'язисті робітники докидають в гирло бубна снопи за снопами і, вислід, — одні вавилоном скирту соломи вивершують, а другі в міхи жовтого сочистого здорового зерна набирають. На вози чи авта вантажать і до млинів.

Життя, як машина: люди живляться, творять образи мистецькі чи винаходять нові машини, удосконалені в ще щось краще, що заміняє людську і кінські сили. Машина — вона потребує людей, олії і бензини. Крутиться і переробляє сирівець на пожиточну річ, вона є речником чогось, що є неминучим, потрібним, без чого у наш час обійтися не можна.

Завжди є це „але”, бож абсолюту як такого, кажуть (багато кажуть), немає. Помре власник фільварку, війна його викине поза межі обійстя і маєтку, зіпсується одне-друге колісце, не стане олії чи бензини, прийде посуха чи інше нещастя на край, і машина, цей колос всемогутній, стане, як німецьке знаряддя напризволяще докорам всесвіту, дощам, блискавицям і громам. Коліщата почнуть іржею накривати свою витонченість, бур'ян вкриє в землі прикріплені

ноги машини, дерев'яні частини її струхлявіють і зеленим мохом визиратимуть, а місця, де стояли міхи з зерном і стоги соломи пишалися, — кропива та хопта закриє.

Пустка дихає сумом землі, гомонить воронням вдень, кажанами вночі.

Це перестанок.

Вжилися в цей образ?

Знайдіть таку пустку, переживіть своїм чуттям і сядьте на покинутий кірат, що так звався давно перед вашим приходом, і знайдіть порівняння.

Підказую:

Людське життя! Воно єдине дає наочне порівняння.

Людина жила, її організм, як паси ремінні, рвучко обгортав дні. Венами кров бігала сюди й туди. Мозок і вени, як коліщата сталеві, оберталися й жили творчим життям. Думки завойовувати хотіли своє найближче оточення, країну і весь світ. Аж тут нараз, перерва, — арешт. Людина обростає шпоришем, кропивою, й іржа доходить до тіла, костей і мозку. Деколи іржавіють душа і почування, що з неї повинні виходити. Жовта, нерозбірна часами барва вкриває і перешкодою серцю стає.

Машина стала.

Таке почування і я маю сьогодні, в день, коли переходжу до сьомого місяця мого тут побуту.

Пусткою життєвою стають дні.

Машина стала. Шпориш, кропива, мох, іржа пишаються на частинах. Треба основної праці і серця, головне серця, щоб привести до первісного стану по такому довгому перестанку.

26. 7. 44.

ЛЬВІВ — МІСТО В ПРИЗМІ ВІКІВ

Кілька днів тому капітан пройшов подвір'ям, коли ми були на проході. Він повернув до Брецу. Фраза необережно вирвалася з уст:

— Що ж, краще тепер тут чи у Львові? Там тепер гаряче. Гостей маєте...

Зникнув за рогом, як завжди.

Як хто хотів викладав собі його слова. Проте пригадав нам Львів. Далекий і рівночасно такий близький.

Врешті на клаптиках друкованого паперу попала вістка. Громом прогула в цілій істоті. Завирувала тонами й осідала цвіллю та хробаком.

Літери сповістили, що там, де ми були, — бої.

Гине життя. Під мотором і танком. З довгою підготовою врешті підступив Схід до брам Європи, до Львова.

Комічне ОКВ — лаконічно: — На вулицях Львова — бої.

Це ще тиждень тому — 22 липня. По тижневі ця вістка для мене нова.

Жаркі липневі дні зникали за сосновим ліском і брецькими полями.

Часописи принесли відомості, що там політики переґони влаштовують із стратегією. Мануїльський стає міністром закордонних справ України й разом із вірменським міністром — подорожі запивають. Де зброя безсила, там дипломатія виграє. А тут? Зброя прекрасна, вояк теж не поганий, а дипломатія?

Звістка підтверджувалася. Вона ставала об'єктом наших дискусій і почувань.

Історія розгорнула оправи міцні, пряжками мосяжними куті, барвними ініціалами прикрашені.

Тому сім сотень років король з Божої ласки Данило ставить перші підвалини під місто. Щоб стояло потужно і гордо на роздоріжжі двох світів, торговельних шляхів. Вино, шкіри, посудина. Річищем нестримним пливли. А назва? Дарунок для сина Льва. Шість сотень років тому простягає Казимир Великий свою руку. Історія говорить проречистою мовою. Вона ніколи не заводить дослідника. Ще 30 років не скінчилося, як на його Ратуші маяв жовто-блакитний. Сонце сходило — звітувало волю.

В келії спокій. Сумління з Данилом говорить. Докором виступає. Прокльоном звучить.

— Чи думав ти, Даниле, будуючи камінь на камені, що шлях такий Львову готуєш? Твій віщий розум, бо всі вищіми були, не міг передбачити і цьому зарадити?

Данило мовчить, він замовк давно. Ще тоді, як Тройденовичі престол схопили. Соромом покрилася його одежа і прахом над Полтвою розкласяся.

Хочу пригадати собі літературний шедевр про Данила. Заслужив на це. Папою помазаний. Так багато дав своїм твором причин до перегонів географічних.

Львів, Льва-город, Леополіс, Леонберг, перекручене німцями Лемберг. Вітаєш сьогодні непроханих гостей з тайги сибірської, з-над Єнісею та Монголії.

Ще будеш вітати когорти, овіяні духом Данила і Льва. Як заповіти Данилові знайдуть відгук на Личакові, в лісках Брюховицьких та Винницьких, — тоді зродиться нова епопея, і пісня радісними акордами зазвучить, що український батько українському синові дарунок дав: **Л ь в і в**.

Уривки газети лежать на моєму столику. Нерухомо папір дихає літерами в келії. Шрифт бавиться на сонці, що вскакує, крадучись, крізь сітку залізу. Ще раз кидаю зором на цю вістку Йова і ховаю перед оком есесманів шматки газети.

Я б л у к о

Войновського ще не вивезли. Немає відповіді з Берліну. Що ж їм людина? А потім і часу тепер на те немає. Не вірю у відповідь і тремчу за долю Войновського. Не тільки за нього. Інші теж з останніх сил держаться.

Змін майже немає. Сьогодні божевільний Купер відїхав до табору в Саксенгавзен. Дістав червоний гафтбефель і — до відвошивлення.

Радість невимовну віддзеркалило його zdeформоване лице. І ця потвора зненавиділа Бреца.

Інженер дістав маленький пакуночок. Це тільки поздоровлення від пані Ірини. Сиплю до кави розтрушені тістечка. Робиться з того каша для беззубих молодого і старого віку. Хоч ми з ним ані до однієї групи з тих не належимо, проте нам смакує, бо мусить смакувати.

В політиці зловісні вістки пробігають, але ми їх не знаємо. Не знаємо так само, що там „на волі” діється з нашими рідними. Як герметично замкнена посудина, що не допускає повітря до себе. Але чи ж є абсолют? Чи у фізиці, математиці та філософії? Відповідайте, як ви самі хочете.

По таборі чути вже вправну руку капітана, що перед днями повернув з відпустки. Печонка вже давно повернув. Так само радо ми привітали нашого ключника Ганіша. Ще трохи блідий по операції, але вже при праці. Він був вуглекопом перед війною. Двадцять років у копальні вугілля в Лодзі. Двадцять років добував чорне золото і тому він єдиний з цієї зграї есесів має ще розуміння до виголдженних скелетів.

Дивлюся у вікно.

Хоч ці образки краєвиду брецького приведуть мене до інших думок.

Люди з команд летом перебігають через подвір'я, бо тільки так можна в нас в цьому раю ходити. Роздягаються і сквапно халають миску штайнгут і по вечерю біжать.

Нічого не думаю.

Це найкраще.

Нащо мати про це видовище свою думку?

Дивлюся, аж нараз біжить один: несе два яблука в руці. Ще незрілі. На вигляд — вони напевне б і мені смакували.

За хвилину другий пробіг, і три яблука заблищали достиглою ротундою в руках.

Яблука в таборі. З'ява пречудна.

Там десь на світі, на торзі, можна купити яблука і затяти зубами в сочисте м'ясиво і ліниво всисати здоровий сік...

Чогось Прагою дихнуло. Овочевий торг пригадався. Були часи...

Снятин виринув. Сад батьківський.

Тут і літо промине, а яблука бачитиму тільки через вікно тюремне. У цьому раю на землі.

Цілий вечір не відступав від мене привид яблук.

Боюся, що уві сні ввижатимуться.

29. 7. 44.

В'язнична ідилія

Міняємося біля Войновського. Йому дозволено довше побути на сонці. Двоє мусять бути біля нього.

Сонце пече. Серпневе сонце, що витворює найбільшу теплінь. Обгортає моє тіло роздягнене і відбивається від піску понурою втомою. Може це моє тіло розніжилося?

Сидимо й говоримо. Войновський оповідає про Сади-гору, про походження легендарне, Чернівець, про свої погляди на життя. Коли він умовкає знесилений, заповнює прогалину говірливий доктор Левицький. Про Хорватію, Еспанію та інші країни мандрів молодечих. Усташа, Фалянга, та про будову Держави. Цікаві думки і на часі.

З бюра знову сирена. Голоси сповіщають сполох лентунський. Видно, що й тепер не дають спокою альянти. Ех, ті альянти!

Глядимо на небо, блакитне колесо хмарин. Два бузьки літають над нашим табором. До тополь на сіножатях долетіли і разом з людьми пливуть травами.

Чути далекий гуркіт літака.

Жінки зайшли до кімнати. Полилася мелодійна пісня. Ця пісня, напевне зроджена на Полтавщині, чуда витворює з людьми. Понура, як степ, як люди при сапанні чи при сінокосах.

Сегаль Вернер та Горст Генрих прийшли попрощатися. Вони обидва виїжджають до Бухенвальду сьогодні вночі. Раді, бо там краще, де нас немає...

Капітан з Вельком оглянули своє діло. До келій запитують, чи подобаються сітки на вікнах.

Кому ж вони можуть подобатися?

Капітан злорадно затирає руками і радий, що винайшов ще одну прикрість для в'язнів. Іде далі попід вікна з каменем в руці. Загляне кого, і — каменем до носа.

Що ж, — повний гумору чоловік! Цього не забракне йому ніколи, навіть на муках, що йому колись улаштують може ці самі в'язні. Він не втратить його.

З бараку робочого вийшла пані Кохлер. В картоновій коробці — багато прядива, а в правій руці коловороток. Іде в напрямі жіночих бараків. Глянула на нашу ідилію, і обличчя її змінилося. Якою ж вона ненавистю дише на Гітлера! Принесла Войновському, щоб ніхто не бачив, дарунок. Це ж страшно небезпечно для ключниці в'язниці гестапа!

Що з того: вона не може змінити тим дарунком стан здоров'я Войновського.

Розмова знову знаходить інший перебіг. Тулиться біля в'язничної політики, Новака, що його доля не зовсім заслужена зустрінула, дольмечерів, тих, що сьогодні втекли... Того, що повіситися захотів, задушитися... Мури говорять...

Новин в таборі не бракне.

Ждемо недільного обіду.

Переносимо Войновського в тінь.

Дають каву, і в'язнична ідилія кінчиться.

Це був єдиний день у таборі для мене, що чувся вільним. І останнім, бо комендант табору не знав про цю ідилію. Це Ганіш, наш ключник — людиною став.

6. 8. 44.

Удари годинника

Інженер витяг сталеве дзеркальце в шкіряній обгортці, куплене ще давним-давно у Відні. Приглянувся до неголеної бороди.

Нас голять не дуже пильно.

По хвилині витяг гребінь, розчесав брови й бороду. Люди звикають до рухів, вивчають на пам'ять їх за своє життя, і вони стають їхньою власністю.

— Думаю, — почав я, як роблю це завжди, — думаю, що хвилини творять життя. Навіть секунди, вони творять при в'язничному темпі свій час і відтискають свою форму.

Відступив від вікна і сів на лавку, що служила нам за стіл.

— Саме як раз ті хвилини чи секунди, про які ви говорите, вони і є мірилом того, що зветься настроєм. Ось глядіть, мої листи від пані Ірини, що їх я одержав четвертого вересня. Один писаний 16 квітня, а другий 31 травня. Віддаль, здається, невелика, однаке це є час, в якому вміщалося порозуміння віддалі з часом і з урядовим дозволом. На це треба було секунду часу.

— Чому про дві речі вчені так часто дискутують? Про час і простір.

— Власне орієнтація в цих двох потужних, сказати б, чинниках — це найважливіше уміння пристосувати себе до життя.

Пані Ерна Брегер, що в останній час почала показуватися часто на нашому подвір'ї, написала листа до своєї товаришки, що в Східній Пруссії політику робить. У відповідь

переклала їй трохи російських слів. Вчаться німкені по-російськи. Що їм? Гітлер чи Сталін. Один Бог.

Допомагав.

Говорять про осінь чогось. Хоч в келії нестерпна духота. Цілу ніч спати не можна було. Алеж бо й блощиці настирливими стали. Викидаю жменями, немилосердно б'ю, як Купер мухи бив. Серджуся. Нічого не помагає моя промова палка до них. Найбезсоромніше створіння. Суне по стінах розстрільною і навіть вдень.

— Це вони так в ювілейний день мого побуту. В двостий день.

Ганіш уже давно обіцяв, що будемо „чистку” робити.

З піль довокколишніх звезли снопи, коровами чи волами. Жінки й діти в городах шукають чогось. З вікна не розбереш добре. Сітка тепер зупиняє.

Хмари валками бігають по небу.

Гасне літо в таборі майже одночасно з книжковим календарем.

Кожна секунда вибиває своє право рівномірними й незугарними ін'єкціями в тіло, в душу, в мозок. Кліщами. Впивалася своїми сочистими устами молоха, як уста закоханої еспанки в уста мільонера аргентинського. Деколи цинічно, без жадних скрупулів.

Більше двох мільонів разів вискакувала вона в келії й вистукувала свою мелодію словами, ділами, почуваннями, що їх настроєм називають.

Симфонія звуків, що товаришувала, як вірний друг — від першого дня, від першої години чи від першої секунди — до двох мільонів дорахувала і через вінці перелляла свої цифри.

Довершилося.

Двісті днів — це чотири тисячі шістсот годин, двісті вісімдесят шість тисяч хвилин, два мільони сто шістдесят тисяч секунд.

Чотири тисячі шістсот ударів годинникового молотка на брецькій вежі доносилося до моєї келії за той час.

Може не всі удари чути було, бо гелоси на площі й не-самовитий гамір по келіях не раз глушили голос годинника. Та як перешкоди на площі завмирили, а в келіях поморені в'язні лягали на свої прічі — я вслухувався в удари багатьох годин.

Все одна година ближче до волі.

Скептик тут сказав би що іншого. Або до...

Думки не кінчаться, бож і не важно там дійти до математичного абсолюту.

Серпень б'є швидко годинами і — та ж ви знаєте, що це останній місяць літа. Там і осінь надійде. Забіліє сосновий бір, замерзнуть вікна, замерзне душа. Вона вже в декого в літі замерзла.

До дванадцяти доходить тіло.

Окраєць хліба дали від другого серпня.

Дивно напевне. Та ж літо кінчиться. Осінь приходить.

Це був останній рятунок, бо іншого рятунку ні звідкіля!

Апокаліптичність грається символами хліба, байдуже, що каштанового. Хай буде, але хліба. Байдуже, що людського м'яса, але м'яса.

На овиді осінь!

Ні, ще серпень, не тіштеся. Я вірю в серпень, сочистий, дозрілий місяць плоду.

13. 8. 44.

Молитись я не можу

В'язня за втечу з фабрики підвісили на одну годину, і за ту годину — скінчилося його життя.

Снуються еретичні думки. Злодійкувато добирається сумнів і знаходить глибше місце.

Поет, що разом з карними відділами мерз по болотах Берези Картузької, повторив за Шевченком, хоч в іншій формі, до часу модернішого пристосованій, карбовані слова — такі суворі, що важко їх повторити тут, де порівняння до Берези бліднуть.

Дійсно, ці слова кожний день вириваються, хоч до Бога в'язень шукає близького шляху, одначе рівночасно він каже:

— Хоч як неказано хочу молитись, проте не можу!

Молитись я не можу!

Чи ж вони не шукали порятунку в Бога? В людей не знаходили. Порятуюнок не приходив. Вони — пророк з Орської кріпости і поет Берези Картузької по-своєму проклін видихали з грудей, а бліді уста в'язнів, що їх тепер міліони — механічно повторяють. Докором дзвенить їхня скаля тонів. Докором про Бога до того ж самого Бога.

Не тільки Шевченко і сто років пізніше молодий поет, але цілий ряд перед ним і по ньому розправлялися з Богом і любили Бога.

Добирається сумнів злодійкувато, неждано і знаходить глибше місце — сідає, як паразит на рослину, висається пазурями в соки останні віри і надії. Келією ганяє божевільно по тілах, і кості вже в декого визирають з тіл.

Думки, як сателіти. Що їм!

10. 8. 44.

Перегони

...але наймення ваші
багрянніш від рож
горять у пам'яті на плитах незатертих.
Б. І. Антонич.

Сонце гріло пісок і кров. Бляско Іваньєс до Брецу прийшов.

Це не мова про перегони на великих площах. Кінських чи спортових змагань. Це перегони скелетів.

Про скелетів уже знаєте. Їх тисячі у нас.

Капітан по доброму обіді, забави спрагнений, ідею нову видумав.

Приніс кілок, розставив з ним двох, трохи здоровіших, що ще цей кілок могли удержати в руках. Інші з кранкенштуби перескакувати мусіли.

Скелети, захочені не так шматком хліба, як примушені дольмечерською нагайкою, з усієї сили розбігалися і по двох кроках валилися з ніг.

Капітан, захочений своїм геніальним планом, підсилює свою обіцянку чимсь більш електризуючим. Що хліб, — а може б так волею заграти по їх нервах...

— Завтра ти, — звертається до першого, що стояв опертий, бо вітер його валив з ніг, — ти будеш перший звільнений, як перескочиш оцей дрючок.

Кожний витужував із себе рештки сил. Розганяв із великої віддалі своє тіло і наступав до рішачого старту з непереможною вірою, що перескочить. Кожний з них, з отих скелетів, що життя їм вже давно свою пісню відспівало, хотів невимовно волі.

Ніхто з них навіть до скочні не дійшов. Падав безформно на шляху, і тіло його однаково безформно корчилося і стелилося безвільно на дрібному піску.

Це не тільки тут, для ока, чудасія.

Поруч присюди годинні витанцьовує за кару, яку нам ніхто не сповістив, рослий бельгієць, а там голляндця підвішують біля печі шнурами, все вгору і вниз, щоб признався до того, чого не робив. На фабриці саботаж стався. Шини криві з-під рук повстали, а мали бути рівними. Там даліше хлопцеві з Волині дротом заржавілим язик проколоти, бо надто гострий був.

Навіщо вам реєструвати перегони?

Що за прекрасна панорама!

Регіт розносився по таборі. Це так адміністрація табору оплесками, з одушевленням вітає поодинокі точки. Так, як на Лонцького. Нова Європа на той самий взір чобота пруського мала бути побудована.

Сонце гріло однаково далі. Огрівало жертвенно кров і пісок. Хтось подумає, що я хочу тут говорити про твір Бляско Іваньєса. Ні, це не випадкова ситуація подібностей. Тільки в Іваньєса мова про тореадорів, биків і еспанську публику. Тут ніби биків немає, тореадорів теж ні, та й еспанців не видно. Ситуація фотографічно та сама. Скільки ж тут подібностей... Тільки незначні відміни. Це Брець, а там була Севілья, Кордова або інше еспанське місто.

Піщана площа бичачих перегонів. Неначе в преріях американських, на ранчах, стада буйволів — ганяють в'язнями дольмечери і вахмани.

Площа піщана табору, чого тільки вона не бачила!..

16. 8. 44.

Мелодія днів

Ще один з черги нудних днів. Коли робити підсумки його, то він все ж таки трохи інший від попереднього. Хоч в одну й ту саму годину снідання, прохід (коли він тільки взагалі буває), обід і вечеря. Хоч те саме меню невибагливе, хоч ті самі люди подають, душевно беручи, бо обличчя бувають інші, менш і більш черленить сукроватиця їхню церу, то все ж таки монотонність дня трохи барвиться.

Марченко з крісом робить службу перед входом. Барабан, що заступив Марченка, показується однаково непотрібний, як його земля.

Войновський далі висиджує на лавці свій час.

Новак ходить робити за кару на команду.

Можна б згадувати безліч тих самих імен, ті самі діла. Ми ще далі дістаємо додаткову „лікарську” зупу і шматок хліба з каштанової муки. Хіба тепер тільки менше додають кістяної муки до зупи. Чи костей забракло?

По „афері” слухаються всі й навіть єдиним рухом не показують знайомства на проході. Ніби шалено нудна монотонність. Одначе день все ж таки дещо нового вносить. Повіяло якоюсь дивною зміною по душі. В таборі з бараків звільнено більшу кількість людей. Вивезли їх бараболю копати.

Газет уже давно не читав, але крізь ґрати чути зміною, повітря наповнюється динамітом.

Думку не заґратуєш в сітку залізму! Вона, як птах, морозом пририта, б'ється з усієї сили — пройти у простір. Вона — хоч би навіть скута черенками в друкарні, чи в кулюарах політиків — знаходить час і дорогу до слу-

хача і читача в простір. Можливість опертя в ґрунті. Ідея чи думка — перешкод не знає.

Інженер уже нервується. Може не так блощицями, що по ґрунтовній чистці з'являються з кожним днем наново в ще більших масах, не тому, що „афера” вплинула, не тому, що вже давно пакунка не дістав, але в нього ще глибші прочування. Зміну бачить!

Не очима, бо саме якраз в цей момент відчув, що його зір слабне, але душею чутливою бачить гарні дні.

Я навпаки. Жду спокійно, як і дотепер. В мене віра незглибима, як ніколи сильна. Я ще летом орлиним перега-нятимусь світами, я ще новелі створю саме з цього по-буту, я ще — як ніколи дотепер — вірю в те слово чарівне — волю! Що мені штани, що витерлися і їх вже зцілити жаден кравець не зуміє. Вони як в жебрака дірами світять на колінах. Коли б тільки на колінах... Це мене зараз не цікавить. В цей час мене більше цікавить дата їхнього народження, може не зовсім модерне шиття, як на тутешні обставини, їхнє походження і багато більше проблем. Навіть чоботи мої вже мене не дуже дивують, що zdeформувалися...

Серпень перескочив стрибом свою половину і в осінній місяць невдовзі із-за піль та гаю соснового зайде його па-норама. Вереснем прогомонить. Осінь і чоботи — дисгар-монії ніколи не творитимуть. Навіть і в Бранденбургії.

Філософічно держуся днів потужних, як Всесвіт, непо-рочних, як Бог, днів в'язничних. Вони — моя власність нерозривна, вони моя надія єдина, вони і волею співати-муть колись.

Оті дні золоті.

17. 8. 44.

Під життєву осінь

Вже ми давно по вечері. Кіндер і Косіцький лягли спати. Втомлені по цілоденній праці при рубанні дров.

Інженер відступив від вікна. Проїшовся кілька кроків по келії. Сів на стілець чотирикутний, біля печі, що другою половиною гріла зимою, як були дрова, і келію число три. Похилив голову і хвилину подумав. Я доїдав ще останки своєї лікарської дієти і хотів розстелити свою прічу.

Чомусь інженер сьогодні почав згадувати Визвольні Змагання. Просунувся фільм сіл і містечок, станцій і хуторів, річок і долин в Україні. Безконечні марші, пригоди, імена товаришів. Признаюсь, що я вже не любив читати споминів з Визвольних Змагань. Коли одначе оповідає учасник в келії в'язничній — вони стають особливо цікавими.

Тут видався мені, вперше від коли я його знаю, вже осілим, старшим за мене. Хилиться до осени в своєму житті. Хоч він дуже, на дні, борониться перед п'ятдесятліттям, що виб'є йому за кілька днів. Проте життя таки своє сказало.

Вечір надходив. Кіндер ліг спати, а ми обидва наводили свою пам'ять до послуху. Пересунулися фільмом роки 1934 і 1935. Ломжа. В'язниця. Два довгих роки. Погляд на Нарев. Костів, селянин, що Україну по-своєму любив. Картинка за картинкою перегорталися. Скільки ж можна за один вечір сказати пошепки в келії?

В таборі вже давно спали. Свіже повітря з сосон дихало попід наші вікна і до келії в гості приходило. Ми говорили все далі. Дванадцять ударів дзвону брецького костеліка не перервали наших спогадів. Хто їх не має?

19. 8. 44.

Помилка роду

Ранок почався сонцем. Воно відразу заблисло червенню понад брецькими полями, блискавицею віднайшло порожні місця між соснами і зайшло в гості до моєї келії.

Шоста година — говорить наш стінний годинник. Він простий, як первісне життя людини. Риска на стіні!

І, як винесли кибель, інженер і я помилися, замели в келії, за той час риска на стіні показувала сьому годину. Кухарі принесли холодну зупу з муки косяної і найбільш поживного складника від початку світу — води.

Ранішня зупа.

Чергування в таборі мають кривий маґазинер, замість Ганіша і Отто Гак, шарфюрер. В бюрах табору недільний спокій не для всіх.

Вийшли ми на прохід. Одна келія за другою заходить до умивальні. П'ята, шоста, поодинокі разом і нойбав. Їх виводять каліфактори і Барабан. Маґазинер біля нас, а Гак біля жінок.

Площею видно, як Барабан проводить Кіндера, нашого співмешканця келії. Кіндер зворушений, затиснув свої нерівні зуби.

Барабан до маґазинера, без зворушення, без кости, як сибірські тундри його навчили:

— Він, — і вказав на Кіндера волохатою рукою, — він каже, що він німець і волосся не дасть обстригти!

Маґазинер не хотів сам цієї справи вирішувати, вказав рукою на Гака, що саме в той час виходив з жіночого бараку, насолодившись убогістю жіночого тіла, бо їм ні в що вдягтись.

Кіндер зловив свої кучері обома руками і заплакав, по-дитячому, як личить слов'янській дитині.

Гак — що йому:

— Ти для мене не німець і маєш бути так обстрижений, як всі інші, росіяни чи поляки. Ти ж навіть по-німецькому говориш не вмєєш!

Життя на площі бігло далі. Жінки під жіночими бараками розповідали собі масні анекдоти. Стоїнські вправляв з трьома келіями ранню руханку. Австрійський бляхар Гебавер, колишній член партії, водив довкола площі маршем поодинокі келії, а у вашбараках стригли прекрасні кучері молодого Кіндера, що власне за свою німецькість попав сюди. Коли б він не був німцем від батька й матері, тоді „гуляти” можна було б йому з харків'янками.

Вийшов, як рушник попелястий, такий, як той, що стирчав боком з його кишені, верхні зуби нервово до крові кусали спідню м'ясисту губу. Голова хилилася додолу, як гарбуз в городі. Важко проживав кпини з приводу своєї „ненімецькості”.

Немає кому тут його оборонити. Батько, як треба було розуміти з його слів, німецький колоніст, — уже давно помер у Харкові, а мати разом з переселенцями аж у Вуперталь зайшла. Звісно, що у війні — це віддаль.

★

З думок вириває мене нова вістка в таборі.

Пропає апарат до голення. Видно, що погано голив, і зі злости котрийсь із в'язнів привласнив чи запроторив.

Муштра йде. Апарат мусить знайтися! Гак і магазинер скликали цілу зграю помічників — свою школу. Біля стовпа електричного, як кожний день, — як кожний вечір і кожну ніч, — хтось просить Бога — ввійти швидше в небуття та нарікає, чому взагалі народився. Так і тепер, в цю мить, цей божевільний театр. Уста говорять про смерть.

Дольмечери провели свою практику, як тільки могли. Апарат таки не знайшовся.

★

Що за багатство барв! Що за незліченність образів цікавих! Знаю, що вони з перспективою років стануть ще кращими, виглядяться до нюансів, вони стануть ще вимовнішими, але й тепер вони прекрасні — ці незабутні в'язничні дні. Чарівні малюнки ідилій, епопей та балад у Бреці.

Цілий день Кіндер лежав на сіннику і в душі оплакував втрату волосся. Сховався, як звірина ранена, і лизав свою рану — не хотів показати назовні, бо ніхто його не розумів і не може розуміти. Розумний він хлопець. Може й проклін звучить в його душі? Може й переоцінка цінностей снується тривкою ниткою?

Може? Не раз важко розгадати людську душу.

Єдине певне — більше він німцем вже не буде!

20. 8. 44.

Помста

Я знаю, ви п'єте вино,
а проповідуйте публично воду.
Гайнріх Гайне.

Зустрінулись обидва. Гак і Ганіш. Дві генерації, два світогляди, два характерні типи. Молодий, до жіночого бараку — хвастатися прийшов і на вечір собі вибирав ново-прибулу. Порядки робити в його кімнаті...

Ганіш, ви вже його знаєте, дивлячись ніби в землю, зовні суворо, — в душі це не погана людина, — випровадив молодого обершарфюрера з його поля діяння.

— Тут нічого не мають шукати непокликані!

Зробив це так, що навіть ми чули.

Гак відійшов.

Амбіція молодого фронтовика, що йому груди медалями блищали — відзнаки за Севастопіль, і з кліщів Черкас він вийшов живий! Його амбіція не була заспокоєна! Гордо міряв кроки піщаною площею і вже не звертав найменшої уваги на божевільних і півбожевільних, навіть на здорових і хворих, що не вмели вибігати і бігати з бараків до кухні за приписом. Чи на тих, що робили вправи, приписані їм командою табору.

Дорогою в канцелярію зродилася в нього перша помста.

Ще в той самий день до карцу прийшов з великою книгою комісар Шульц. Очевидно — на донос Гака про не-порядки в ревірі Ганіша.

Ріхард Рюкерт стояв біля дверей з ключами у відтятій у Криму руці, та з палкою в здоровій, що часто робила різні геометричні фігури. Вміло служила своєму призначенню.

Нічого не вийшло. Виявилося, що обершарфюрер безсилий супроти вахмайстра. Командант видав такий наказ.

З в'язнями нікому не можна розмовляти. Хіба тільки на допитах. Це одно загострення з цілого ряду, що прийшли по 20 липня, по атентаті на фюрера.

Гак, ще тоді, коли всідав на мотоцикл у Швібусі, — за дванадцять кілометрів від табору — плекав нову думку. Вона була ще не цілком оформлена, але по дорозі набирала ясніших контурів. Це мала бути помста Ганішові за не одно вже зроблене зауваження...

Площа заройлася знову. Новоприбулі під сумлінним доглядом дольмечерів граблями залізними креслили фігури по піску і пересували воші та блощиці з одного місця в друге, залежно від їхньої фантазії.

Друга група мусіла під такт дольмечера на команду „падай” та „піднімись” — будувати так само дивовижні фігури, залежні від вправності і норм дієти.

Ганіш стояв, підпершися дрючком, якого ніколи не вживав до в'язнів, і доглядав за порядком на площі. Переглянув, чи всі вимиті, оголені та чи всі мають вистрижені хрести та інші фігури на голові, залежно від якості злочину супроти гестапа.

Розмовляв з Конрадом, надворним нашим „доктором”, та Ерною Брегер, з титулом кримінальсекретаря.

Гак у той час закликав до себе Владислава Яроша, механіка з Праги, і ще одного поляка до направи мотоцикля.

Випробовували машину.

Сів сам Гак. Переїхав попри жіночі бараки й туди, де ми звичайно робили свій круг. Коло вічне пишучи ногами.

При одному такому безумному леті він проїхав несподівано попри Ганіша.

Небагато бракувало, щоб 56-літній вахмайстер, оборонець людини, впав цілою поstattтю на мотоцикл і проїхався по піску, зачепившись за якусь частину мотора.

Небагато бракувало. Чоловік стріляє, а Бог кулі носить.

25. 8. 44.

Татарські вісті

Отава скошена вигрівалася в серпневому сонці. Чи не надто швидко її скосили? По сіножаті пані в солом'яному капелюсі граблями перекидає отаву, щоб швидше сушилася.

Дольмечери ходять по подвір'ї, темперамент їхній тимчасово підупав, хоч накази загострилися.

Румунія на черзі. Король піддався.

До Саксенгавзену та до Бухенвальду йдуть від нас нові транспорти. Там краща охорона. Тут уже фронт за не цілих триста кілометрів.

Ешелони за ешелонами. Одні до нас на вишкіл, а другі, вже сухі кістяки, на смерть...

Може й ми будемо в тому транспорті? Краще до Бухенвальду — ніж в цій дірі бранденбурзькій.

Питання зависають і падають на довколишні дерева, бо людей немає. Ці двоногі, що там ходять, хіба ж вони люди? Це кістяки, що волею вже більше втішатися не будуть. Дерева — вони пишні, ще силою потужною останніх днів літа королюють на брецькій долині.

Вчора загострення на стійці. По двоє вартових. Якісь нові обіжники і розпорядження. Чогось тривогою зайшло до наших келій.

Восьмий місяць почався суботою — а політика перегаляється з стратегією навипередки — хто швидше добіжить, хто з висолопленим язиком впаде на землю. По апартаментах дипломатичних і головних кватирах, що розсілися за фронтами і перед ними, неспокійно метушаться політики.

Сміх на площі перериває думки. Його викликає легко божевільний Мецьо, що хотів до Варшави поїхати без до-

зволу. У Варшаві зараз гаряче! Бідний Мецьо доїхав до Брецу. Насадили йому тут шапокляк на голову, комічну палицю дали в руку, відерце від мармеляди в другу і сміття по піщаній площі збирати наказали.

Урядники, що поряд сидять за вікнами канцелярії, мають атракцію циркову... Де він тільки не появиться — вибухає сміх. Тільки такий, як у нас в таборі.

Символ осені — отава вже в копицях.

Зі штуби дольмечерів, як кожний день, доноситься мелодія шлягру на гармонії і гребенях. Мішається з ревом п'яних від садизму дольмечерів.

Попід вікна чотири кістяки, вгинаючись, несуть мари до комірки мурованої. З вікон дольмечерів показалось кілька голів, і кпини вилетіли над труною. Скелети несли поважно, так, як личить біля масштату смерті товариша. Офіційно говориться, що ці мари в комірці перебувають три дні. Це так офіційно. А справді... Краще про це не говорити.

Знову свистки — сирени. Летунський алярм. Літаки свердлять діри в повітрі над сосновим ліском.

Нарікати на монотонність у нас не можна.

Навіть пляцмайстер Клінгель із своїм соковитим лексиконом не забув у цю мить приєднатися до атмосфери табору. Він знає тільки двадцять пікантних слів, що разять наше вухо.

Татарські вісті продирають колючі дроти, заходять самовільно на площу і до нашого підвалля теж. Вони без паперу, без газет, без дозволу гестапа. Татарські вісті опанували табір.

Один чех кричить голосно, як кип'ятком ошпарений:

— Моравська Острава — упала!

— Познань zagrożений!

— Держіться, скоро будемо на волі!

Блаженні віруючі.

27. 8. 44.

Вересень

Не дивися назад, які жертви,
скільки зради і скільки журби, —
бо життя розквітає на мертвім,
що зродилось з вогню боротьби.

І. Ірлявський.

Ще пару днів, і осінь дихне. Завіє вітер з Балтики
і пісками бранденбурзькими пожене холод.

Ось в'язень став біля вікна і рану вигріває, але сонце
вже не лікує рани.

Вересень.

Хто не співав про нього мелодій по-своєму! Студенти,
зневірені в житті, — вересневі поклонялися.

Хто з нас не складав слухну данину цьому місяцеві
оранжу і вогнів на бараболинні!

Пригадую і я ці вітрогонні гулянки юних років. Вересневі дні.

★

Один день ще креслиться в пам'яті. Сильний, як пам'ять
людська. Надійний, як тільки границі оптимізму сягають.

Інженер ліг спати, а Кіндер з Косіцьким пішли рубати
дрова. Тоді виринув у сутінках темряви празький вересень.

Поруч мене вискочила з-за людей на майдані Вацлава
постать поета Івана Ірлявського, що його Карпати дали
нам, а німці закінчили його лет поетичний. З'явився не-
ждано і так неждано згас.

Мелодійним тембром, гей би пісню нотував, поезією
своєю заговорив про події вересневі.

Пригадую:

— Читали ви? — приступив до мене на майдані Вацлава.

І тицьнув мені чеську газету в руки.

Радістю загоріло моє чоло, як вересень по листях оранжем довкола на каштанах.

Ірлявський хвилину подумав, потер руки і широко відкрив свої прекрасні очі під високим чолом та молодечими кучерями, що ненавиділи накриття.

— Ви розумієте, тут саме цікаве тільки те, — як легко діти вивчатимуть дату в школі на лекції історії. Не посадить їх професор і недостаточного не напише. Подумайте тільки: першого вересня, або дев'ятого місяця, тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятого року. Правда?

Йдемо ми у вересневий день Прагою. Сонце, як в липні. А люди, як в жидівській школі. Крамниці заповнили і всю нафту викупили. Мило несуть, цукор, залізо і газети тримтять в руках нервових.

Війна.

★

Ірлявський з газетою в руках думав про вересень. На бруківках Праги, над берегом Влтави, біля Народного Театру, біля Карлового мосту, під Градчанами — зродилася його нова збірка, що „Вереснем” на обгортці пишалася.

Зазвучали акорди сильні і гомоном пробіли старинні вежі Праги — акорди, що пронизали поверхню тихого життя його тихих земляків під Карпатами:

Те життя, що бажало посвяти
найсвятіших поривів і діл,
що бажав і нині печати
з крові нашого духа і тіл...

★

Хто не мав свого вересня?

Кожний поет пережив його фібрами своєї тонкої душі. Одначе Ірлявський мав свій прекрасний „Вересень”. З низин у вершини. З учня мукачівської Академії — виріс на творця слова. Інженером людських душ став. Поетом своїх сіл, містечок, гір карпатських і поетом світа українського.

★

П'ять років заверюх, п'ять років довгих політичних і стратегічних вібрацій на просторах Європи, Азії та Африки.

Прийшов новий вересень, шостий з ряду.

Ірлявського вже немає. Не діждав цей усміхнений, як плюскіт річок карпатських, вересневий поет. Пішов слідами поетеси Олени Теліги і інших, яких гестапо боялося! Вони вже більше не вийшли з таборів смерти...

Був би напевне з нами тут разом у Бреці.

Невідомо, чи Ірлява, його рідне село біля Мукачева, поставить колись йому на церковному цвинтарі хреста? Чи взагалі дізнається вона, що автор „Вересня” вже не живе? Що його тіло рознесли гестапаки в Києві на шматки?

Надворі чути прихід вересня.

Іншого, ніж тоді, коли я зустрівся з ним.

Вересня нашого числення у Бреці.

Кінець серпня 44.

Надія

Вересневі дні почалися холодом.

Дорофеев, що в нас уже важко тиждень бідкається над долею, хоче покінчити з життям.

Інженер кидає йому великі слова про надію.

— Кожна людина мусить надію мати. Наступає завжди зміна: так, як тепер день, так прийде за кілька годин ніч. Все тече, все міняє свій стан.

Дорофеев відкрив рота, як це роблять діти або пси, коли хтось із ними бавиться і обіцяє дати шматок м'яса.

— Хтось, про це нелегко догадатися, видумав таке лоскотливе слово — надію. Що він думав при тому і які почування мав тоді на увазі, невідомо. Всі науки, що цим займалися, надію вважають за емоцію соків життя і за протилежність до чогось чорного в сучасному.

Дорофеев слухав інженера. Зловив себе знову обома руками за комір і термосив, рвучко й завзято, шию і голову.

Інженер далі викладав:

— Часто, коли не раз людина опускала руки в безнадійному шалі, рішалася на найгірше, що тільки могли вимовити людські уста — самогубство — і тоді приходив маленький вогник рятунку — надія! Не раз сама природа своєю змінністю наводила розум людський до цього.

Дорофеев може багато з цього й не розумів, але він слухав уперто. Слухав далі нас обох, що вели до одного.

...Людина підносила голову й всупереч усьому простувала твердим шляхом життя. Надія держала. Це чарівливе слово житиме довго в книжці, в листах любовних двох істот, яким всупереч перешкодам серця б'ються одним ритмом,

чи в устах простолюддя чи у вищих сферах. Без різниці статі, віку. Циніки з комізмом підходять до цього вислову. Тут і песимісти, і оптимісти гризли свої зуби. Тут і письменники розмальовували пишні образи.

А в'язень? Він єдиний може трохи інакше плає надію за всіх інших. Надія у в'язня — це святая святих, вона вічно жевріє іскоркою у засуджених на роки, навіть у тих, що засуджені на доживоття. Навіть у тих ще іскорка надії тліє, що йдуть на розстріл.

Надія — всупереч льодові й терпкості, всупереч карному законові й твердоті ключників — наказує сподіватися.

Велика Леся виписала на нашому прапорі гасло: *Contra spem spero*.

Так закінчив я, додаючи це до багатьох інших слів, що тут були висловлені.

Свою єретичну думку думаю. Мудрі люди жили на світі, що такі прекрасні поняття витворили для таких почувань. Дві посестри супроводять надію. Віра й любов. Три нерозлучні — творять ціле.

Чому тепер мудрі не знайдуться, які б зарадили так, щоб люди не потребували надії? Видумали ті мудрі все! Машина чудернацькі, літаки, торпеда. Все, все.

Хай тільки на світі залишаться віра і любов. Чи вдержать без надії?

В келії вже не дискутують. Втомилися. Мені ще спокою не дає єретик.

Хтось із учених чи письменників сказав, що надія — це прикмета нерозумних людей.

Хай так! Хай я нерозумний, але я таки вірю, що вийду з цього Брецу і що ще цього року купатимусь в одній з європейських річок. Опалюватиму своє зблідле тіло на життедайному сонці.

Хай це безумно, але я вірю.

Коли Дорофеев повірив в надію, чому я не маю?

А вересневі дні почалися холодом.

Вересень 44.

Зором в далечінь

Дивлюся на сосни і три берези в ліску. Порівнюю ситуацію з моїм приходом. Я приглядався щодня і математично міряв ріст і найменшу зміну в природі напроти мого вікна.

Тепер знов так, як це було напочатку.

Холодний вітер голими чорними галузками берези вда-ряв немилосердно до сосон, вічно зелених. Береза зробила еволюційний шлях, дала пречудну зелень. Віяв теплий вітер цілими днями, приносив теплінь і помагав рости.

Табором розносило життя дні. Дихало по штрубах людським потом і чиряками. По штрубах, де жило від 40 до 90 в'язнів, тулилися тисячі блощиць і сотні вошей. Кістяки дихали легенями разом, і всі мали заразки бациль — мріяли про вільну березу і сосни в ліску.

Майже три пори року писали свій літопис по вікнах і піщаній площі, по сіножатях і полях брецьких. З дієтами іржа осідала і мережала черленню на ткани життєвій вузли за вузлами. Природа збиралася розв'язати їх.

Знову холодний вітер вересневий — передвісник осені — висвистує сіткою дротяною плітки таборові. Коли б хоч заглянув в нашу келію, поміняв би старе повітря на нове. Та де там! Це йому ніяк не щастить. Сітка стоїть перешкодою для нього. Вона позабивала свої маленькі дірочки павутинням та піском і муром стоїть між нами і світом.

В келії тоскно і тісно. Дихати вже немає чим.

Вересень біжить невинно, і календар пише чорними барвами трете. Це на світі, бо тут не маємо календаря.

Зором в далечінь лунає хіба що наша молитва.

3. 9. 44.

Закони фізики

Вечір над Брецом надходив повільно.

Як би в мене була в цей час книжка, — не можна було б її читати.

Інженер скінчив з репаратурою свого одягу і про фізичну теорію почав розвивати думки:

— Існує теорія, як багато інших: земля крутиться довкола сонця із заходу на схід. Чому тоді треба летіти літаком, — скажімо до Америки — коли за 12 годин по розрахунку розкладу їзди прийдемо на те саме місце, де ми тепер знаходимося?

— Дійсно, — почав він знову по малій павзі, — для чого треба витратити стільки майна, енергії, а головне часу, того дорогоцінного часу (цинік трохи сміється зараз, коли я про час тут у в'язниці говорю), майже до трьох днів! Чому не можна було б виждати 12 годин вгорі, в етері, щоб потім злетіти просто над Америкою?

Інженер думав уже досить довго над цією проблемою. Вже кілька разів говорив він мені про це. Щойно сьогодні ця тема набрала в нього повноти, як кажуть, має голову і ноги, — тому він над цим довше зупинився.

— Сидів би я тепер радо у великій бібліотеці й розв'язував би це питання. Змагазинував би все знання фізики, все відновив би, до чого я колибудь доторкався.

— Коли б дійсно земля отак собі без нічого крутилася на своїй осі на схід, де зустрічає гаряче сонце, що виринає з-над Японії, тоді б шлях літака з Парижа до Гімалаїв був би далеко швидший ніж навпаки.

— Одне так не є!

Ключник замкнув двері до коридору.

Перебирали різні наукові течії, прізвища вчених і лінії наук фізичних. Птоломей сказав те, Біблія знов же що іншого, Джордано Бруно згорів за ересь фізичну на вогнищі, над походженням Коперника дискутували і спорили про його народність, бо він у цій ділянці був дитиною щастя.

Келія стає науковою трибуною. Інженер сів на моє ліжко, як Будда, бо інакше й сидіти на наших трьох гоїдалках не можна. Додавав повільно, обґрунтовано свої думки. Потер чоло:

— Є тут щось, що ми не розв'яжемо в келії на Бреці. Може це закон тяжіння, хоч він саме був би по нашій стороні. Літак за цим законом може цілком спокійно, як птах, кружляти в повітрі й дочекатися, аж та країна наблизиться.

Великий галас і крик битого в'язня перешкодив. Інженер задумався хвилину.

— Ні, тут ми цього не розв'яжемо, але цю думку грітиму і при першій нагоді зайду до бібліотеки, щоб знайти розв'язку. З насолодою гладитиму фізичні книжки і винайду те, що в моїй пам'яті в цей момент зродилося.

Інженер устав, подихав свіжішим повітрям у вікні. Кіндер з Косіцьким закінчили у варцаби грати. На дворі глухо прогуло ще пару гітлерівських наказів, пожива на завтрашній день для напівживих скелетів. У таборі ставало тихо.

Що там, що хтось плакав, — есеси не чули.

По бараках позамикали таборитів, і стало зловісно тихо, тільки приховані тіні вахманів чигали на жертву. Може сьогодні знов комусь стрілить в голову покинути наш рай і шукати смерти на кільчастих дротах...

Вечір швидко обіймав темінню келію, і тихо піднявся на небі Оріон. Спати клалися в'язні.

Було тихо, тільки години били на брецькому костелі вирахованими інтервалами час. Як вічність довгий!

Жовтень 44.

Моя „любов” у Бреці

В дорозі завжди пам'ятай на італійське прислів'я: на осла не личить наступати з боку, на вола спереду, а на чужих жінок — взагалі ні!

Цього моменту, забарвленого найбільшою романтикою всіх часів, не можна оминати. Коли б я нагодою про це забув, то напевне мої співтовариші в один тон пригадали б.

Це була велика подія, що обіцяла ще пройти надзвичайно багато романтичних ексцесів, крім тих, що вже відбувалися тут, у цьому раю на Бреці.

На нашому небі з'явився „янгол”. В уніформі синій, яку носили жінки, що були у відділах есесів. Уніформа елегантна, як вилитий вояк з бронзи.

Не можу її поминути, не тому, що мала сині очі і 168 сантиметрів. Була висока і струнка. Мала дочку, що її звали Ренатою. Не тому, що її молодість вже давно відцвіла і з Ельбою над Дрезденом проплила, в море німецьке тулячись. Не тому, що повідомляла мене про ревізію олівців та ножів ключниками та есесами перше, ніж вони приходили.

Тому просто, що вона довго вдивлялася в моє вікно і говорила очима або просто своїми темпераментними широкими устами, що вона співчуває мені. Яка іронія! Співчувати можна тільки калікам і німцям, а я себе так сильно почуваю, що не потребую ніякого співчуття. І чийого ще?!

На проході вона дивно-вперто гляділа на мене, як я коло вічне робив, так як коні біля молотилки.

Ще може тому, що вона часто вилітала на прохід поза дроти, по сіножатах і приносила мені з таких екскурсій

привіт. Китицю польових квітів у келію! Так, щоб ніхто цього не побачив.

Могло це дорого коштувати, коли це не була тільки просто поліційна штучка!

Так почалася моя платонічна любов!

Я почав писати до неї любовні листи, повні кримінальної екзотики і почав викладати свою правду.

Що мені вже можете ви, всі есеси, тут зробити? Хай я вам скажу раз своє слово. А тепер мав я прекрасну нагоду.

Були це любовні листи, що ніколи не були до любови подібними.

— *Чому ви, жінки німецькі, дозволяєте шнути мільонам мужчин, що залишили вдома матір, жінку та дітей?*

Чому ви ніколи не здобудетеся на справді людський вчинок? Чому ви не втечете з цього раю? Будучи жінкою, я не мі би бачити крові, побоїв безконечних, плачу, нарікань, півживих скелетів, трупів та всього цього садизму довкручи.

Діставав я відповіді, які вона просила повертати їй знову. Ось слухайте її слова:

— *Прошу вас, будьте мужнім! Не торкайтеся цього болючого моменту. Я з вами хочу стати понад це все. Даю за нас всіх відповідь: ми, жінки, сказали собі: все, що робиться довкола нас „uns kozt nichts“. Це до нас не відноситься — звучить в людській мові.*

Так писала Ерна Бреґер.

★

Мої товариші — доктор Вассіян, інженер Мартинець, директор Бігун та доктор Левицький — вийшли на „волю”. Вона, ця власниця голубих, як море німецьке, очей, була ініціатором злагіднення поліційного режиму над інженером Бойдуником та мною. Цей поліційний режим саме тепер мав загостритися. Інженера Бойдуника та мене вважали за найбільш непоступливих і впертих.

Кримінальна секретарка, член націонал-соціалістичної партії та старий працівник на полі поліційному — Ерна Брегер, в уніформі есесів, запропонувала мені працю в канцелярії. В картотековому відділі. Їм не хотілося пильно прикласти рук до праці. Часто бувало, що в'язень той, що мав повиснути, — вийшов на волю, а той, що мав вийти на волю, — повиснув. Це складна проблема. Мала літера не раз в прізвищах слов'янських рішала долю людини. Прізвищ слов'янських тут безліч. Переважають: росіяни, українці, поляки, щойно за ними йдуть серби, чехи, французи, литовці, голляндці та інші. Немає тільки мадярів, естонців!

Вивчати в'язнів прийшлося мені. Як радісно було. Стократ радісніше, що я багатьом міг полегшити побут у цьому раю. Праця тривала тільки два тижні! Вони не вірили мені!

Моя любов не прибирала глибших форм. Хіба тільки її рука або моя довше зупинялася над другою рукою, гладячи її, як шовк, пересуваючи картку якогось там в'язня з одного місця в друге.

Більш нічого! Хоч розмови наші зупинялися часто на прекрасній темі людського співжиття двох статей. Не можна було цієї жінки любити. Хоч вона погана не була!

Не зважаючи на це все, зав'язалася „приязнь”. Підкреслюю це лоскотливе слово і беру його в лапки.

Приязнь поважна, вічна і яскрава. Приязнь, з якої, мені здавалося, сміялися самі брецькі поля, що оточували з обох боків наш рай, сосновий гай з третього боку та сіножаті з четвертого. Мені здавалося, що з цієї приязні наслідуються всі в'язні, ці кістяки смертоносного походу, і мої товариші, що радо читали газети, які приносила Ерна Брегер.

Я, непоправний оптиміст, приязнь продовжував.

Так, Ерно Брегер, жінко з прекрасними очима! Садистко поліційна! Згадуватиму тебе вічно. Навіть тоді, коли розхрістана повиснеш на тому самому риштованні сосновому у брецькій долині, де сотні повисли „бандитів” за великі злочини проти Нової Європи, за криву шину, виготовлену на фабриці заліза, за терпке слово, сказане власни-

кові маєтку наймитом зі сходу, за дві години спізнення до праці, за те, що більше з'їв, ніж приділ ернерунґсамту призначав, за те, що більше платні домагався, ніж арбайтсамт відміряв. За ці злочини, над якими і ти теж легковажно, по-жіночому клала свій підпис, милозвучний і різкий.

Тоді навіть згадуватиму тебе, як твій невтишний дух ширятиме по дантовому пеклі, якого ти співпричинницею була вже на цьому світі.

Отут в Бреці.

Так, Ерно Бреґер.

Як шалено і палко люблю тебе!

Такі любовні листи я їй писав у Бреці. Ховала вона їх, щоб показати мені за десять років!

Ані дев'ять, ні одинадцять, просто — десять.

За десять років!

Наївніша від жінки.

Це ти, Ерно Бреґер.

Цікаво мені тільки, чи врятують тебе завжди напрасована педантно суконка і очі, блакитні, як море, — від советського енкаведиста чи англо-американського месника за кривди, що тут сталися, у цьому проклятому Бреці, біля Сіону, географічної назви малого села.

Будь певна, що мою згоду на смерть легку маєш давно, ще від тоді, коли перший раз вельмишановний пан обер-регірунґсрат приїхав з Берліну і вів перший мій допит, а ти сиділа над машинкою і мертво кивала головою, стежачи за літерами, щоб не вирвалися з металевих струн і не втекли, як в'язні тікають з цього любимого раю.

Ще тоді, Ерно Бреґер.

Жовтень 44.

Представляю

... багато ще в нас соковитої цілини
й багато-багато весен попереду!

Аркадій Любченко.

Дозвольте, читачі, зробити невеликі вставки, що їх бракувало до цілоти огляду нашого перебування на Лонцького, цій божевільні есесів, та в цьому раю.

Тут хочу представити моїх товаришів, що разом зі мною їли брукву, слухали пісень ключників, шум бренденбурзької землі і бачили смерть.

Виступлять усі ті, що були у Львові арештовані й пройшли шлях, подібний до того, як вище тут накреслений.

Вийдуть на сцену всі — крім генерала Капустянського Миколи та учителя Дуба, що з нами чомусь не пішли: вже у Львові ми їх загубили. Так само немає образів обох пань Гайвас, що сиділи наді мною на Лонцького. Їхня доля була трохи відмінною від нашої.

★

Не буде це студія, на яку всі вони заслуговують, не буде це повна характеристика їхньої вдачі. Є це кілька маленьких рисок, небагато з тих мільонів, що їх вони напевне посідають.

Крім двох великих творчих людей — Аркадія Любченка і Олега Ольжича — всі живуть. Не випадає більше говорити. Це навіть проти утертого звичаю — за життя підносити лавровий вінець за стійкість і послідовність у виконванні своїх обов'язків.

Пробачення моє перед ними і вами.

Аркадій Любченко

„Втішайтеся й болюйте всі, хто прийшов і хто може! Насичуйтеся цим нескінченним натовпом фарб і відтінків, звуків і півтонів, що мінливо зринають і гаснуть на нашому панно, де над усе панує тільки один найістотніший колір — удару і ласки, болю і радості”.

Так, він теж, автор цих рядків із вступу до свого Вертепу „насолоджується” днями та ґратами залізними, їсть ячмінну зупу з алюмінієвої посудини і ходить по бетонній долівці келії. Він теж слухає прекрасної симфонії звуків, герці щурів жвавих попід дошками і вслухується в сповідь тих, що вмиратимуть за декілька хвилин на Лонцького.

Лепкий при голенні передав мені від нього записку:

— Не знаю, друже, чи скінчу коли працю про Хвильового... Не знаю, чи скінчу огляд про Вапліте, що ви у мене його замовили... Стільки багато планів у мене було на волі...

Аркадій Любченко не був песимістом. Не вірив одначе, що вийде на волю живим. Три листи, три лапідарного стилю грипси я читав від нього в своїй келії у Львові.

Нараз зв'язок рветься. Не знаю, що сталося з ним? Одного дня, як сніг густо ліпив наші заґратовані малі вікна — вахмани викликали його і ніхто не міг нічого сказати... Ні єдиним словом!

★

Чи доведеться йому, цьому майстрові слова, намалювати панно, де пануватиме „найістотніший колір — удару і ласки, болю і радості”?..

Олег Ольжич

Жити повно, широко і скоро
І урвать, як спів.

О. Ольжич.

Почну з розмов у келії.

Дія відбувається в Парижі.

Петен з Гітлером приятельську розмову ведуть:

Гітлер: — Чому французи ставлять пам'ятник німецькому письменникові Шіллерові? Яку вартість являє він для французької нації?

Петен: — Написав же „Орлеанську Діву”. Однаково, як для англійців — „Марію Стюарт”. Для італійців — „Іфігенію”.

Гітлер розчарований: — Вибачте, а що ж тоді залишиться для нас, німців? Коли все надбання Шіллера заберуть собі чужинці?

Знак запитання стоїть довго між двома розмовниками. Врешті Петенові вступає одвага:

— Як? І ви про це ще дотепер не знаєте? „Räuber”, пане Гітлере! Так, тільки ті чудово змальовані „Розбійники”. Цього вам ніхто не відбере!

★

Такі розмови в нас у келії — часто. Дзвенить сатирою, що аж келія розходиться від в'язничного сміху.

Ці „ройбер” по нашому арешті взяли в свої пазурі і доктора Олега Кандибу, що носив милозвучне літературне ім'я — Олег Ольжич.

Прекрасне небо співало йому колискову пісню, українське небо.

Мати дала йому, Олегові, те, що не кожна жрекиня зуміла дати своєму синові. Безкраю любов до того ж таки українського сонця.

Батько, ви ж всі знаєте, це соловій над солов'ями, в клясики сховався. Поет символіки і волі, який пророкував літами у своїх піснях, що трояндами та айстрами стелилися по світі українському. Це він, цей український поет — Олександр Олесь.

★

Діялося це майже на моїх очах.

Бачив Ольжичеву молодість і його потужній лет у вершини.

Недавно став тільки книжки читати.

Вслухуватися в спомини Визвольних боїв.

І ріс.

Зі студента — виріс археолог.

З археолога — дослідник Доміци на Словаччині, Кобиліс коло Праги та Заліщик на Західніх Українських Землях.

Гарвардський Університет в Америці висилає його в наукову експедицію до Старчева в Югославії.

З археолога виріс поет.

Що „Ріні” по Україні розложив. „Вежі” побудував на „полінезійцях” і „Ганнібалах”. І „Підзамча” — будував...

З поета виріс політик, громадянин! Політик і людина. Не може бути кожний людиною, як лише подобу людську має.

Так, з політика вийшов людиною, яких мало виникло на овиді нашої епохи.

Кликав він до нового, що бачив перед нами, і казав, що „доба жорстока, як вовчиця” — тому треба нам викресати страшну любов і таку ж саму ненависть. Дві сили духа, що вкажуть справжній майбутній шлях.

Присутність його відчувалася в келіях Львова, хоч він тоді був ще на волі. Його присутність ми майже бачили в Бреці. Слідчі нам часто вимовляли це імення.

Не можу забути слів грубого і великого звіра гестапівського, сказаних до мене:

— Ви теж мовчите? Хочете, щоб ми з вами так зробили, як з Ольжичем?

Цього мені було досить.

Діялося це при кінці червня. Тоді саме, як Ротцоль робив до Гледіґава таку таємничу міну.

Нам було ясно: Ольжича вони — той заступник Гімлера новоіменований оберрегірунгсрат, обер- і гавпт-, шар- і штурм- фюрер Вольф, з ним його чесна компанія Ротцоль, Гледіґав, Шульц та нема їм кінця, тим слідчим собакам, — вони його вбили.

★

Ольжич був археолог, поет, політик і великий громадянин. В кожній з цих властивостей він сидів міцно, так, як сидять люди, певні себе. Тут може вперше біологія не мала рації. Критики літературні вже дискутують:

Хто більший? Батько чи син?

Про нього скаже історія, що він виконав свій обов'язок, гинучи в першій половині червня 1944 року в келії концентраційного табору Саксенгаузен.

Доктор Вассіян Юліян

Бо лаврами діл, а не слова
Вінчає велика пора.

О. Ольжич.

З темним кольором обличчя. Соковитими устами, південного типу. Чорне волосся, де-де посивіле вже. Недоступний. Навіть прикрий у товаристві. Цілком філософ.

Колись студент — філософія, дискусія, писання і знову тисячі чужих термінів, що обурення викликали у інших. Він з насолодою відповідав:

— Пишу тільки для розумних.

Поворот з Праги в край. В'язниця, як це в багатьох було. Ще не жонатий. Життєвий годинник вистукнув восени п'ятдесят і зупинився на мить, на довшу мить, яку ми місяцями звемо. Може й тому недоступність внутрішня збільшилася. Риси, так прекрасні, загострилися ще більшим цинізмом і недовір'ям.

Ходить на проході, і розгадати важко, чи він тепер лагідно поставиться до вашого недотепного запиту, чи цинізмом вилетять слова відповіді. Розгадати важко, чи він думає про сестру в Бродах, чи про статті, написані на теми філософські, що стільки шуму викликали. Чи може про сучасну діету, записану для нас всіх?

Нерозгаданий, як нерозгадане саме життя.

Багатий, як може бути тільки багатий філософ. Обіцяє вже десять років капітальну працю, і донині її немає.

Інженер Бойдуник Осип

Це люди на сталь перекуті в огні,
Це люди як брили камінні.

О. Олжич.

Лагідний, ніколи не вибухав палко. Його життя є відповіддю багатьом, що забули заповідь біблійну, мудрість філософів і патріотів слова, що на шибеницях кінчали своє життя. Виповнене до останньої літери.

Естет. Лагідний в поведінці. Жінки галянтним його називають. Писав про політику. Я назвав би його скорше істориком, хоч економію студіював він. Навіть і книжку про господарство написав. В криміналах часто Біблію перегортав. Вирівняний, причісаний і випрасуваний. Навіть і тут, в цьому раю, де нікому часу і гадки про те немає.

Ніхто б не сказав, що саме цього року сорок і дев'яте бранденбурзьке літо гріє його поріділе каштанове волосся. Великі брови часто насуплюються, і над ними по чолі пробігає обурення, що дуже швидко закривається домінуючою усмішкою динарця. Коли б він знав, що тільки тоді він буває симпатичний... Скільки на тому скористав би...

Послідовний в починах, витриманий в задумах. Забув ущасливити рід своєю прив'язаністю. На це було замало часу.

Уважний до людини. Завжди той самий. Тільки оце здоров'я. Воно трохи бунтується. Гарячка приходить, і голова тяжіє вагою дивною. Ліки дошкуляють. Він проковтує їх, ці гіркі пігулки, і не показує по собі. Так, як в житті.

Знаю, чого він потребує.

Інженер Мартинець Володимир

...В людині, затам,
Лежить невідгадана сила.
О. Ольжич.

Живий, темпераментний, в окулярах, із зачіскою гладкою на бік. Редактор великого журналу. Бачив шлях баталій, в'язничі келії у Львові. Еміграційну пісню. Панкраца дзвінки глушили гук трамваїв празьких.

Був він на багатьох постах громадського життя. Вояк, студент, секретар, не до звичайних секретарів, а до великих він належав, редактор, директор та ще з десятків інших постів він займав.

Гадаєте зустрінути автора ідеологічних та програмових дисциплін і — штивнієте. Ні! На авдієнцію не беріть комірця і рукавичок. Доступний, гостинний, балакучий. Тут він не автор книжки — „За зуби і пазурі нації”. Ні, він сам м'яса в родинному крузі не багато вживає.

Наші келії у Львові були сусідні. Чую його віддих. Чую руханку. Чи то шведська, чи то модерне джіу-джітсу. Чую лопіт до своєї стіни.

Це було у Львові.

У Бреці образ трохи змінився.

Конрад, цей надворний „лікар”, його вже уникає. Інженер Мартинець уже цілу аптеку вспів перенести до своєї келії. Дієта цього вимагала. Тільки аптека могла регулювати цей перехід до „людського” життя.

Директор Бігун Микола

Є погляд у того жорстоко прямий, —
Хто смерті заглянув у вічі...

О. Ольжич.

Не високий. Навіть 160 сантиметрів не вистачало. Це було його виправданням на слідстві: він хотів вступити до дивізії, але його не прийняли! Так боронився перед закидом, висунутим гестапом, — пропаганда проти СС Дивізії Галичина.

Років теж іще небагато мав. Сорок третій пише життєвою легендою. У нього цю легенду можна на багато частин поділити. В 1924 році — арешт. Просидів до 1931. В 1936 Береза Картузька обняла його, як свого брата. Майже повних десять років шляху в'язничного. Чорне волосся трохи посередині порідшало, але наперекір всьому держиться ще завзято голови. Життєрадісний, з неприбраним усміхом. Впертий і видержливий. Малі кроки, голова вгору. Приємна усмішка дихає на обличчі.

Про Струтин Нижній, долинського повіту, може й не багато він думав, бо Стрий став його другим рідним містом.

Колись, під осінь життєву, сяде він в крузі родинному, підкине дров, що розжарять чавун, і попливе словами розповіді шлях буднів в'язничних. Створиться цікава епопея. Не скиглитиме його душа, і плакати не стане. Очі дітей, звернені на батька, пильно вглядатимуться і шукатимуть нагоди засолодити теплістю старий полин. Не віятиме більше холодом і пусткою його підвечір'я. Воно заповниться тим, що дає від споконвіку — родина.

Мельник Константин

Хто вмів справедливо карати,
Той дивиться смерті в лице!

О. Ольжич.

Веселий, гей би життя своїм народженням дало йому право інших обдаровувати усміхом і поміччю. Студент, що не закінчив свої золоті часи. Він стає поруч тих, що сміються в вічі твердо. Кінчилися бравурні студенські дні, щоб уступити місце далеко цікавішим, барвистим дням.

Життєва весна хилилася до літа сорокового, він не піддавався літу. Хотів ще у весни своєї зачерпнути того свіжого аромату цілющого. Та під очима синіло, волосся сріблом кричало, і дні дієти клали свій знак перемоги. Так до 6 червня, до того самого дня, коли американці висадилися в Шербурзі: — поліцаї забрали його від нас.

★

Слідкував за ним я на проході. Чоботи тяжіють на ногах, бо травень травами розложився по брецькій піщаній рівнині. Вихудле в трикутник обличчя говорить назовні всім, хто дивиться на нього — про подію, що тут відбувалася. А він? Він підніс голову вгору, випростував свої кості, й з іронією очі його відповідають всім:

— Ні! не радійте, що тіло моє німецьке, в мене ще є душа! Вона в мене далеко сильніша за те мізерне тіло. Я вже про це знаю найкраще.

Ходив далі, піднісши голову вгору.

На все він знаходив час, і на все йому бракло часу. Коли день бував надто короткий — додавав ночей години.

Доктор Левицький Всеволод

Майно революції — цінний
Живий боєвик повсякчас.
О. Ольжич.

Солодкі ночі братовбивчої війни в Іспанії злизали волосся з його видовженої голови, і сьогодні біла лисина блищить до брецького сонця, як значуче мemento пісні бурхливих пригод півдня. Радехів, що його виховав, не мав такого підсоння.

Рухливий і говіркий. Лікарської штуки набирався по медичних факультетах. Практично не випробував ні на інших, ні на собі самому, хоч так конечно потребував. Бачив мури Мадриду, Севільї та Алькасару. Тільки уніформа з орденами різних кольорів на спомин лишилася. За тридцять років прожитого — це успіх. Другого вересня скінчиться тридцять один.

Наслідок цих маршів — спалах нервовий.

Подих глини обсотував його ехидними леготами і години рахував. А він, як на злість світові облудному, жити буде!

Часто клався до ліжка і не виходив на прохід. З останніх сил, бо дух сильний — жив.

Вмерти тут не можна було!

Сотник Войновський Петро

Прокляття мій плоті,
Що слабша за мій дух!
О. Ольжич.

Він приніс із собою чарівну пісню Воробкевича та Кобилянської. Такий, як його земля і ліси зелені. Незвичний до турбот келійних, хоч вояк з його гартований був.

Хоч його народини припадають на рік перед першою Світовою Війною, він уже встиг принести з собою багато в життя. Восьмого вересня, в день свого народження, роздав нам королівські дарунки.

В'язня пізнають по ході на проході.

А його? На третьому місяці концентраційного табору його хід сповільнів. Відмовилися вени слухатися, і кров скупко заливала гарячку у всі кутки тіла. Врешті поклався до ліжка. „Лікари” ждуть: хто поборе? Буковинський організм чи накази паперові?

Він знає про це і бореться завзято з непроханим гостем. Прикро бути свідком спорів, а ще прикріше, коли ці спори вибрали за поле бою власне тіло.

Очі карі позападали, вилиці костями визирають, а ноги треба носити йому — хіба своїми власними руками?

Тільки тридцять весен відцвіло пролісками в небуття.

Дочку хотілося б побачити. Туга доливала свого терпкого вина. Боюсь, що дійде вінця і розіллється по келії брещького табору. В мене тривожне передчуття.

А він? Йому не пора на це. Овочів трохи! Мрійник, яких багато.

Я

Я знаю: буду сумувати
За днями, що в плетінці ґрат
Б. Кравців.

Наприкінці повинен я себе представити.

Був я свідком багатьох цікавих дій, що відбулися на землі. Вони завжди і в майбутньому віддаватимуть свіжий образ, того що ніколи не зблідне. Власне тільки цим єдиним багатством я можу пишатися. За що нераз доводилося бути на дні життя і проковтнути неодну терпку хвилину.

Дивлячись у вікно, заґратоване сіткою залізною, заздрю собі самому, яку велику, героїчну епопею, намальовану прекрасними красками мені прийшлося побачити. Я радий, що саме „Я” є тут одним із активних свідків.

Креслив я цю сторінку того „Я”, бо ж ніколи ні на хвилину не вірив, що вийду живим з цього раю, хоч безустанно себе переконував у тому.

Цей етюд, що носити мав повищу главу, таку еґотичну, крикливу, нераз навіть і негарну та претенсійну — „Я” — мав зовсім інакше виглядати. Мав він вискочити рядками рамованими сталлю друкарською тільки під умовою, що це „Я” було б на прах розложилося, перейшло в ніщо, стало погноєм по неродючих бранденбурзьких полях, чи згоріло на попіл в газовій печі ґестапівського винаходу.

„Я” — живе!

І я ще збираюся довго жити!

Розпланований етюд про мене самого залишаю моїм товаришам. Не хотів би проте його читати за мого життя.

Слово про всіх

Юнаки, це ще замало, що ви станете справжніми інженерами! Ви мусите бути справжніми англійськими інженерами.

Джемс.

У всіх нас чимале пережите, хоч різні характери, різні вікові різниці, вікові етапи, різний вигляд, різні студії.

Одне спільне: вихудлі обличчя, нестрижене волосся, занедбаний одяг і хід нерівний. Всім однаково вітер бранденбурзький, підсичений запахом соснового гаю у Бреці, грав на арфі весну, літо й осінь сорок четвертого року тисяча і дев'ять сотень вічності пройденої, і підшіптував тугу за тим, що лоскоче від віків сумною мелодією серце, що виспіване вже в різних тонах поетами і музиканами, апотеозом вквітчане, що у всіх народів зветься однаково — волею.

Всі були взірцевим прикладом гідності. Репрезентували перед усіма народами що тут були, нашу участь.

По таборі, з днем нашого приходу, рознеслася слава про вісім українців з високою освітою, що репрезентують свою країну в дипломатичних зносинах таборового життя. Про нас знав литовець з Кавнасу, росіянин з Тули, голляндець, француз, бельгієць, серб, поляк, чех, італієць і нема їм кінця. Про нас знали німецькі в'язні, що їх порівняно було не дуже багато. Своєю присутністю в таборі ми виконали те послання, що народженням вже нам дане. Гідно заступили наш народ аж до 12 години німецького панування,

Зміст

	Стор.
Вступ	5
Почалось	9
Дюссельдорф не вимер	12
Симфонія звуків	16
Діста	20
Галерія.	22
Без назви	25
Бранденбургіє!	28
Великдень у Бреці	30
Капітан	33
Дольмечери	36
Вечір на Бреці	38
Кури	40
Серб	42
Вікно	45
Пфінгстен	48
Сосни	50
Йозеф Новак	52
Неділя	56
Червене сонце	58
Мастат смерти	61
Літо в таборі	64
150 днів по в'язницях	66
Голод	68
Усміх	71
Шостий місяць	74
День піднесення	76
Дальші пігулки	78
„Інтимна приязнь”	82
Чекання	85
„Лев” Мірко Єзуліха	87
Почування	89
Біблія	91

	Стор.
Пантарей	93
Розлука	95
Атентат	97
Складна математика.	99
Книжка.	101
Липнева містерія	104
Тому дві тисячі років	106
Іржею душа обросла	108
Львів-місто в призмі віків	110
Яблуко	112
В'язнична ідилія	114
Удари годинника	116
Молитись я не можу	119
Перегони	120
Мелодія днів	122
Під життєву осінь	124
Помилка роду	125
Помста	128
Татарські вісті	130
Вересень	132
Надія	135
Зором в далечінь	137
Закони фізики	138
Моя „любов” у Бреці	140
Представляю	144
Аркадій Любченко	145
Олег Ольжич	146
Доктор Вассіян Юліян	149
Інженер Бойдуник Осип	150
Інженер Мартинець Володимир	151
Директор Бігун Микола	152
Мельник Константин	153
Доктор Левицький Всеволод	154
Сотник Войновський Петро	155
Я	156
Слово про всіх	157

ЦІНА 10.— Мк.